

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DANSKE VANDLØB *Turistårbogen 1966*

Turistårbogen 1966

De danske vandløb

REDIGERET AF

JOHAN HVIDTFELDT

ODENSE

FYENS STIFTSBOGTRYKKERI

1966

DENNE BOG ER SAT MED
BASKERVILLE INTERTYPE 10 PUNKT
OG TRYKT I 58.500 EKSEMPLARER
I FYENS STIFTSBOGTRYKKERI . ODENSE
KLICHEERNE ER FRA
FYENS STIFTS REPRODUKTIONSANSTALT
OMSLAGET KARUP Å VED HAGEBRO
TEGNET AF JOHANNES LARSEN 1932

UDGIVET AF
KØBENHAVNS TURISTFORENING
SAMVIRKENDE ØSTDANSKE TURISTFORENINGER
SAMVIRKENDE TURISTFORENINGER I FYNS STIFT
SAMVIRKENDE JYDSKE TURISTFORENINGER
I SAMARBEJDE MED
TURISTFORENINGEN FOR DANMARK

Indholdsfortegnelse

VANDLØB FORKLARET NATURVIDENSKABELIGT *side 7*
af professor, dr. phil. Niels Kingo Jacobsen

LANDSKABET OG BEBYGGELSEN 19
af afdelingschef, dr. phil. Viggo Hansen

VANDLØBENES NAVNE 26
af professor dr. phil. Kr. Hald

UDNYTTTELSEN AF VORE VANDLØB 34
af professor, dr. phil. Steen B. Böcher

DYRELIVET 46
af lektor Hans Hvass

VANDLØBENE I LITTERATUR OG KUNST 54
af forfatteren Niels Th. Mortensen

GUDENÅ 69
af rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt

VARDE Å 78
af førstelærer H. K. Kristensen

SKJERN Å 84
af samme

KONGEÅEN 90
af rigsarkivar Johan Hvidtfeldt

RIBE Å 98
af antikvar Mogens Bencard

VIDÅEN 105
af landsarkivar P. Kr. Iversen

ODENSE Å 111
af museumsdirektør Niels Oxenvad

SUSÅEN 118
af lektor F. Michelsen

MØLLEÅEN 124
af overinspektør Holger Rasmussen

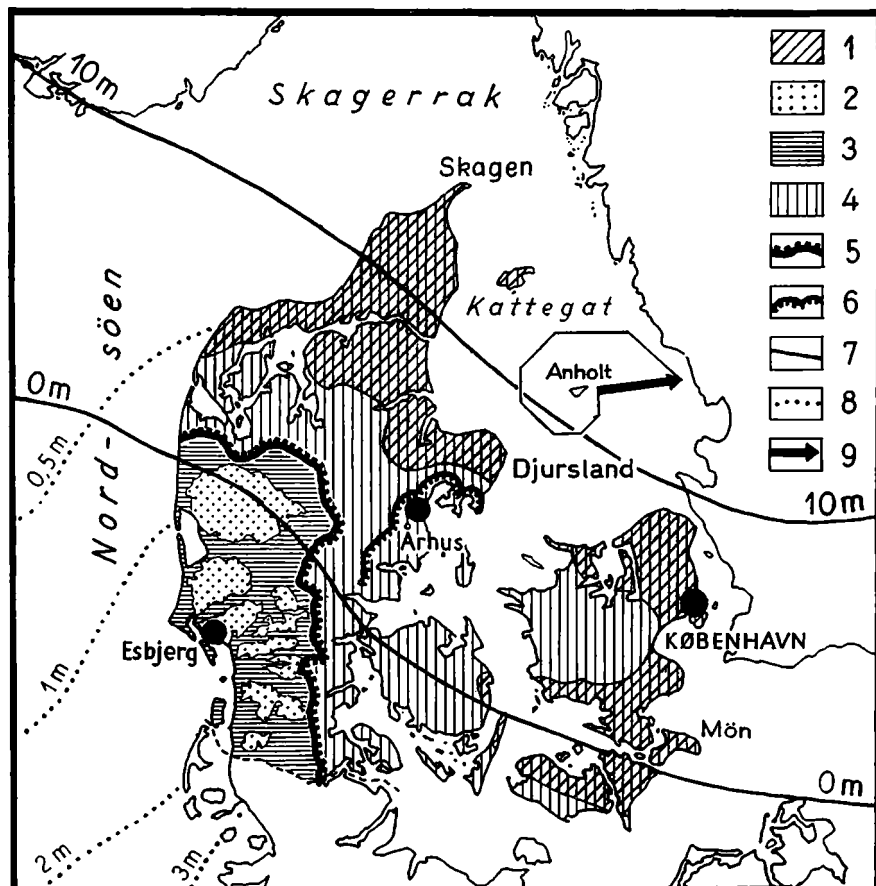
Vandløb, forklaret naturvidenskabeligt

Af NIELS KINGO JACOBSEN

Det danske landskab, som vi kender det fra utallige ture til forskellige årstider, er for os noget uforanderligt. Vi erkender, at naturen er mangfoldig, og at den også er dynamisk, hvorfor havets angreb på en klintekyst, klittens vandring eller tilgroningen af en lagune og landvinding langs en marskkyst forekommer os naturlige, men uden at den enkelte gør sig klart, hvor voldsomme ændringer i natur og landskab der bare gennem 10–15.000 år er foregået i Danmark. Det danske landskab af i dag er således udtryk for en ligevægtstilstand mellem de tilstedeværende bjergarter, f.eks. Bornholm og Møns Klint, eller løse jordarter – morænelandskabet, hedesletten, klitten o.s.v. – de virksomme kræfter, der i høj grad er afhængige af klimaet, samt den tid, dette samspil har haft at virke i, og de ændringer, som menneskeligt virke er ophav til. Sidstnævnte er en faktor af endog stor betydning, ikke mindst når det gælder vandløbene.

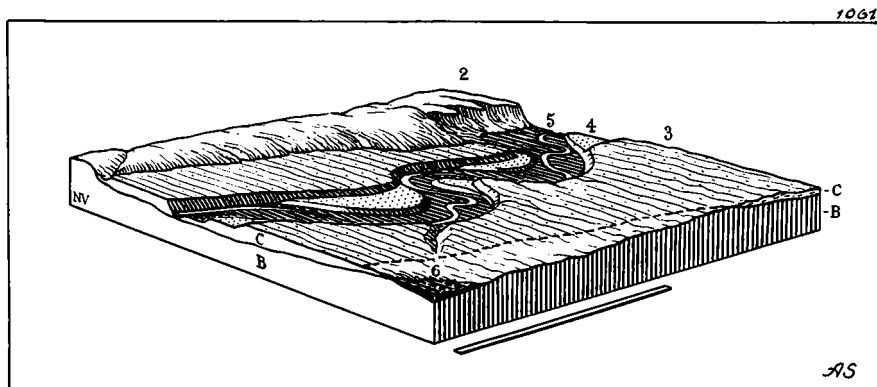
Landskabelig set er vandløbene en af dansk naturs perler, som kysten, skoven, hederne og klitlandskabet er det, men det er en mosaik af den mest forbløffende art, når man ser lidt nærmere efter. Allerede springet fra Storåens vidder til Grejsdalens slugter eller til Bornholms sprækkedale viser dette med al tydelighed, men hertil kommer yderligere, at dalbegrebet i sig selv er mangetydigt. Gudenåens løb er langt og umiddelbart uforståeligt. Oprindelsen af de enkelte dalstrækninger viser sig ved nærmere efterforskning at have en vidt forskellig natur som baggrund. Ligesom der er et spring fra de vide hedesletteflader til de små bugtede åer, der i dag snor sig igennem dem, som var det tørbække i et mere ørkenpræget landskab.

I kvartærtiden har der hersket fire istider, hvor havspejlet stod 100–200 m lavere end i dag, med mellemliggende varmetider – som i dag – med et havspejl, som oprindeligt stod 100 m højere end nu, og som efter hver istid er faldet med 20–40 m. Under den næstsidste istid var Danmark helt dækket af is, medens den sidste istid kun nåede frem til hovedopholdslinien fra Bovbjerg over Viborg til Padborg, der skiller de vestjyske bakkeøer og hedesletteflader fra den østdanske type med det unge morænelandskab: stærkt skulpturerede endemorænelandskaber og mellemliggende moræneflader eller mindre

Landskabskort over Danmark. 1. Områder hvor de kvartære aflejringer hviler direkte på kridt og kalk. 2. Bakkeøer. Gamle moræner fra næstsidste istid. 3. De vestjyske hedsletteflader dannet af smeltevand under sidste istid. 4. De østdanske unge moræner fra sidste istid. 5. Hovedopholdslinien/hovedstilsstandslinien under sidste istid. 6. Den østjyske endemorænebue (israndlinie). 7. Linier gennem steder med samme hævningsiden Stenaldershavet. 8. Linier gennem steder med samme tidevandsstørrelse. 9. Vindvirkeresultanten. Efter Axel Schou i Geografisk Tidsskrift.

Under sidste istid var hele området dækket af is. Det østjyske fremstød havde sin isrand stående langs den stiplede linie samt i en nordvest-sydgående linie tværs over dalsystemet, svarende til, at den nordøstlige del af morænelandskabet (2) er højereliggende og med en helt anden skrænttype mod dalen. Den store flade (3) er hedeslette dannet mellem det gamle morænelandskab og isranden, det svarer altså til en stor flodslette med afstrømning mod vest. I et senere stadium er der nedskåret en moden floddal heri med afløb mod øst (4). Gentagne sænkninger af dybdegrænsen for vandløbserosion har bevirket dannelsen af et nyt meanderende dalsystem i bunden af det tidligere (5). Efter Axel Schou: Atlas over Danmark.

hedesletteflader. Den nordøstlige del af Danmark er efter isens bortsmeltning og dermed lettelsen for et kolossalt tryk på overfladen blevet udsat for en hævning, der som den øvrige landskabsudvikling på afgørende vis har grebet ind i vandløbenes afløbsområder, daltyper, afstrømningsmængder m.m., hvorfor billedet side 8 er af grundlæggende betydning for forståelsen af det danske landskabs historie.

Billedet side 9 er et blokdiagram fra Rosmos, Djursland, der viser et billede af et dansk vandløb, fremstillet således, at vandløbsudviklingen og dalformerne træder klart frem. Samtidig haves her et eksempel, der giver anledning til at stille en række spørgsmål, som det vil blive nødvendigt at tage op, spørgsmål, som laboratorieforsøg, matematiske udregninger eller jordbundsanalyser kan give svaret på. Hvad ser man egentlig? Hvad kræver en forklaring?

Skyldes skræntudviklingen på billedet side 9 vandløbserosion? Hvilken indflydelse har det nuværende klima herpå? Svar på sådanne spørgsmål kræver kendskab til forvittringsprocesser, udvikling af regnklofter og strømmende vands erosionsevne samt jordbundens fysiske egenskaber og massebevægelser.

Hvordan er forholdet mellem udviklingen af regnklofter eller vildbække, dalindskæring og jordkrybning på skrænterne og hele skræntsystemets tilbage-rykning fra dalsystemet? Hvilken rolle har landhævningen haft i forhold til forandringer i havspejlets niveau og til klimaændringer? Hvad betyder et andet klima, når det gælder forholdet mellem nedbør, afstrømning og sedimenttransport? Hvor store ændringer skal der til i nedbøren for radikalt at ændre forholdet mellem nedbør og afstrømning? Er det sommerens nedbørsmængde, der skal være anderledes, eller er det tilstrækkeligt, at der i kortere perioder sker stærk nedbør, uden at middelnedbøren over en sæson ændres? Hvilke faktorer er bestemmende for et vandløbs længdeprofil? Hvilken rolle spiller enkelte store, katastrofeagtige afstrømninger? Hvorledes opstår vandløbets bugtninger? Hvordan forløber deres udvikling og hvorfor?

Vandbalanceligningen og reservoiret

Hydrologi er læren om afstrømningsforholdene i vandløb. Baggrunden er nedbøren, der skyldes atmosfærens cirkulation, og fordampningen, der atter kan sættes i forhold til den indstrålede energimængde. Fordampningen fra en fri vandoverflade, dvs. over hav, er langt større end over land, hvilket også stemmer med iagttagelsen af de mange vandløb, der tømmer enorme mængder vand i havet. Alene de danske vandløb fører årligt ca. 10.000 mill. m³ vand. Til sammenligning kan det anføres, at Danmarks vandforbrug, der ofte er centrum for debat, kun beløber sig til ca. 500 mill. m³ om året. Cirkulationen i de store træk bliver derfor en lufttransport af vanddamp fra hav til land og en transport gennem vandløb af nedbøren fra land til hav. Af nedbøren (N) fordamper en del (F), en del siver ned i jorden og indgår evt. i grundvandet (Au), og en del strømmer overfladisk af gennem vandløbene (Ao); endelig er der i de øvre jordlag et ret stort reservoir (R), dels i overfladen i søer, moser og vegetation, dels i muldlaget, i de nedre dele af jordbundsprofilen samt i undergrunden. Vandbalanceligningen kan derfor opstilles således: $N = Ao + Au + F + R$. Spørgsmålet om vandbalance hører til samfundets livsvigtige problemer. Der sættes derfor en hel del ind på gennem observationer i naturen at skaffe sikker viden om størrelsen af de i nævnte ligning indgåede begreber. Observationer er dog ofte vanskelige at gennemføre, især fordi visse af de nævnte størrelser modsvarer højst mangfoldige naturprocesser.

Nedbøren måles ved en række danske stationer; den er ret jævnt fordelt på året med et minimum sidst på vinteren og et maksimum om efteråret. Dette forløb findes over hele landet, men totalnedbøren varierer en del fra godt 400 til ca. 800 mm i alt. Det sydvestlige Jylland modtager de største mængder, og Storebæltsregionen omfatter de tørreste egne. Den årlige fordampning er ca. 350 mm i store dele af Jylland, stigende til ca. 400 mm på Sjælland og noget mere på Lolland.

Grundvandspejlet svinger omkring en middelstilling, hvilket viser, at de muligheder, der i et givet terræn er for at aflede nedbørens overskud som grundvandsstrømme gennem mere eller mindre let gennemtrængelige jordlag, altid udnyttes. Først når dette er sket, finder der en overfladisk afstrømning sted gennem dræn, grøfter og vandløb, hvis vandspejl svarer til grundvandspejlet.

Den overfladiske afstrømning omfatter således kun den del af nedbøren, der bliver til overs, når først fordampningen og dernæst nedsivningen har taget de mængder, de har brug for. Forskellen mellem nedbør og afstrømning er da også meget nær den samme i alle landsdele. Det normale hos os er, at nedbøren for et helt år er så stor, at der hele året foregår en afstrømning. Om sommeren er fordampningen normalt større end nedbøren, og det følger derfor af sig selv, at afstrømningen i denne periode sker på bekostning af jordens vandreserver. Når jordbunden er frossen eller nedbøren er særlig intensiv, sker afstrømningen rent overfladisk, men i reglen er afstrømningen overskud af det reservoir, der er i jordens porer. For vandløb med små reservoirer er der mulighed for store udsving i afstrømningen. Et stort totalreservoir påvirker især minimumsafstrømningen og sikrer vandløbet selv i nedbørsfattige perioder, en ting af afgørende betydning, f.eks. for spildevandsproblemet.

Afstrømningsforholdene i danske vandløb

Nedbørsarealet eller det topografiske opland er det område, inden for hvilket jordoverfladen skrånere mod den del af vandløbet, der ligger oven for det betragtede tværsnit. Det angives i km². Der er i alt 67 nedbørsområder i Danmark, der overstiger 200 km²: I Jylland er der 42, bl.a.: Ringkøbing Fjordområdet, først og fremmest Skjern Å, 3.505 km², Gudenå 3.200 km², Storåen 1.565 km², Vidåen 1.225 km², Varde Å 1.055 km² og Ribe Å 940 km². På Fyn er der fem, blandt dem Odense Å med 1.060 km², på Sjælland tretten, heraf Suså med 1.170 km², på Falster eet, på Lolland fire og på Bornholm to. Længst er Gudenåen med 158 km, efterfulgt af Storå med 104 km, Varde

Å med 99 km, Skjern Å med 94 km, Suså med 83 km, Vidå med 68 km, Ribe Å med 67 km og Odense Å med 53 km.

Ved et vandløbs vandføring forstår man den vandmængde, der pr. tidsenhed passerer et tværsnit af vandløbet; den måles i liter pr. sekund – l/sec – eller kubikmeter pr. sekund – m^3/sec . Det er naturligvis helt nødvendigt at have rede herpå for enhver vurdering af danske vandløbs betydning. For at kunne sammenligne forholdene fra vandløb til vandløb må disse værdier imidlertid omregnes til sammenlignelige talstørrelser; man anvender derfor begrebet afstrømning, som angiver forholdet mellem vandføring og nedbørsareal; dens intensitet udtrykkes i liter pr. sekund pr. kvadratkilometer – $l/sec/km^2$ – eller i mm pr. døgn – $mm/døgn$. Man har endvidere indført begrebet afstrømningsprocent, dvs. procentforholdet mellem den afstrømmende vandmængde og nedbøren over oplandsområdet i samme tidsrum. På denne måde får man et godt udtryk for vandløbets middelaflstrømning og et vist indblik i et landområdes vandøkonomi.

Afstrømningen kan variere betydeligt såvel med årstiden som i de forskellige egne i Danmark. Årsagerne hertil er flere. Årstidsvariationerne skyldes de klimatiske forhold; afstrømningen vil normalt være rigelig i perioden november – marts og af antagelig størrelse i oktober samt i april – maj, medens månederne juni, juli, august og september har mindre afstrømning. Regionalt kan afstrømningen variere fra 50 til 450 mm årligt, svarende til forskellen i nedbør. Hertil kommer reservoirets indflydelse, der genspejler den stadige vekselvirkning mellem overfladevand og grundvand. Da en væsentlig del af afstrømningen ikke foregår ved jordoverfladen, men i jordlagene, er det ikke givet, at de vandmængder, der falder over et nedbørsområde, også kommer frem i vandløbene herindenfor. Da bevægelsen foregår i jordlagene, kan vandet underjordisk passere en højderyg. Hvor hældningen fra et vandskel er meget forskellig i to retninger kan man komme ud for, at væsentlige vandmængder søger fra den mindre stejle side under vandskellet til vandløbene på den stejle side. Disse forhold er typiske for områderne langs den jyske højderyg. Afstrømningsprocenten svinger således mellem 22 og 83. Sidstnævnte tal er fra Funder Å, medens nabovandløbet, Storå, med det svage fald nærmer sig minimumsværdien. Afstrømningstallet – $l/sec/km^2$ – er størst i Østjylland, for Gudenå således godt 12. På øerne er afstrømningen betydeligt mindre, på Fyn 7–9, på Sjælland 3–7 og på Lolland ca. 4. Et midtjysk vandløb fører således 2–3 gange så meget vand som et lollandsk med samme afstrømningsareal.

Vandløbets form og de virkende kræfter

Vandløbene dræner først og fremmest landoverfladen, men fører samtidig store sedimentmængder, og tyngdekraften er energileverandør til denne transport. Nedbrydningsarbejdet foregår ustandseligt og er af enorm størrelse. De fysiske og hydrologiske love, der regulerer dette system, er så nogenlunde kendte, men de lokale variationsmuligheder, afhængige af jordbund, topografi, klima og plantevækst, er så store, at man må siges kun at stå ved begyndelsen til en nøjere forståelse af vandløbssystemers problematik. De nedbrydende kræfter i landskabet er først og fremmest det rindende vand, som gennem sin gravende virksomheder, erosion, udvikler sin dal. Stedvis og periodevis foregår aflejring, men i det lange løb er der udelukkende tale om en nedbrydende virksomhed. Den dybde, hvortil vandløb kan arbejde sig ned, dybdegrænsen, er afhængig af erosionsbasis, det niveau hvorunder erosion er udelukket. Havoverfladen vil normalt være erosionsbasis, men særligt modstandsdygtige bjergarter eller søer og lignende kan danne lokale erosionsbaser. Som regel vil et vandløb gennemløbe følgende udviklingsskema: ung-moden-gammel. Unge vandløb karakteriseres ved, at længdeprofilen ikke er udjævnet, strømmen er stærk med afvekslende fald, dybdeerosionen er ikke afsluttet, dalens tværsnit er V-formet. Modne dale har et udjævnet længdeprofil, ringe fald, ringe dybdeerosion, og vandløbet slynger sig i store bugtninger og udvider dalen til siderne, så tværsnittet karakteriseres ved den flade bund. Gamle dale har stærkt affladede dalsider og bunden er en bred dalslette, i hvilken vandløbet slynger sig i store bugtninger – meandre. Det fremgår heraf klart, at niveauændringer eller ændringer i vandføringen helt ændrer erosionsbetingelserne, se også billedet side 9.

Det er rimeligt, at et ungt vandløb løber i et ungt landskab, og at det gamle vandløb findes i et ældre landskab, men vanskeligheden består i at definere det modne vandløb, da vandløb og landskab jo ikke behøver at opnå modenhed samtidigt. Man har taget faldet af vandløbene med ind i billedet, og det modne vandløb skulle da være et vandløb, hvor profilen er jævnt. Teoretisk set er et vandløbs længdeprofil eller faldkurve en jævn kurve, konkav opadtil og med faldende gradient fra kilde til munding. Aktuelle længdeprofiler består imidlertid ofte af serier af enkeltkurver på grund af de skiftende erosionsbaser. Det har været hævdet, at når profilen først er blevet jævnt, har vandløbet ikke længere evne til at skære sig ned i grunden, og at et vandløb, der ikke længere kunne erodere i dybden, anvendte sin overskydende energi til at erodere på

siderne, og at dette førte til meandereringen. Meanderdannelsen blev således taget som et tegn på modenhed. Hvordan vandløbet „føler“ og „gør valget“ mellem dybde- og sideerosion er aldrig blevet klarlagt. Et besøg f.eks. blandt brunkulslejernes affaldsdynger, der er furede af regnkløfter, vil overbevise enhver om, at meandering begynder længe før, modenhed er nået, hvordan denne så end skal defineres. Dybdeerosionen fortsætter også længe efter, at profilet er blevet jævnt – hvis det overhovedet bliver det – idet vandløbets gradient stadigt reduceres, efterhånden som landskabsudviklingen skrider frem.

Diskussionen drejer sig således om profilets form i forhold til vandløbets hastighed og erosionskraft. Det siges gerne, at vandløbet har en ringe nedskærende kraft nær kilden, hvor vandløbets størrelse er ringe, og ved munden, hvor det er nær ved havspejlets niveau. I mellemstadiet skulle der derfor være både kraft og størrelse til erosion, og dette antages igen at være årsagen til faldkurvens konkave form med kilden og mundingsområdet som fikspunkter, mellem hvilke profilet udvikles. Det hævdes endvidere ofte, at vandløbet løber hurtigst ned ad det stejle, øvre løb og lidt efter lidt langsommere som gradienten aftager ned gennem dalen, indtil vandløbet langsomt luller af sted på sletten mod havet.

Hvis der er tale om middelhastigheder, er det omvendte tilfældet. Det synes selvindlysende, at vandet må løbe hurtigst ned af den stejle bakke, men målinger af vandløb viser, at gennemsnitshastigheden tiltager ned ad dalen, til trods for den aftagende gradient. Under vore klimaforhold bliver vandløb større fra kilde til munding. På grund af at tværsnitsarealet bliver større, bliver gnidningsmodstanden mod bund og sider mindre, og dette forhold influerer på vandløbets tværsnitsprofil, dvs. på løbets dybde og bredde. Nedgangen i gnidningsmodstand mere end kompenserer for nedgangen i gradient, således at middelhastigheden stiger, samtidig med at gradienten aftager. Netop denne hastighedsforøgelse forklarer, hvorfor det lavtliggende vandløb er i stand til at transportere de store vandmængder og materialemængder, som føres ned i det. Forudsat, at den jævne konkave faldkurve eksisterer, må den modsvares af en jævn konveks kurve for stigende middelhastighed.

Vandføringen svinger som nævnt meget i årets løb. Afgørende for sammenligninger mellem vandløb og for udformningen af det enkelte løbs tværsnit og gradient er vandføringen under den bredfyldte tilstand, selv om denne kun forefindes 1 à 2 gange årligt eller måske sjældnere. Denne tilstand er ligeledes bestemmende for meanderdannelsen, idet der er direkte forbindelse mellem

Skjern Å-dalen. Meanderbue med hesteskoformet sø. Erosion på ydersiden af meandrene ledsages af aflejring på indersiden af den næste meanderslyngning, dvs. på samme bred. På denne måde vandrer slyngningerne ned gennem dalen. Ekstraordinært store højvander, der fylder hele dalen, skaber højere bredbanker – levéer – og sumpede lavninger mellem disse og dalsiderne. Geodætisk Institut.

meandres bølgelængde og løbets bredde. Samspillet er et stærkt sandsynlighedsbevis for, at meandrering skyldes afstrømningens størrelse. Vandløbet forsøger under sin maksimale afstrømning, hvor det er bundet til sit leje, at indstille sig på en ligevægtstilstand, hvor gnidningsmodstanden er så lille som mulig. Løbets 3-dimensionale form bestemmes af den samlede virkning i forbindelse mellem løbets variable størrelser: bredde, dybde, hastighed, fald og sidernes stabilitet.

Foruden regnkløfter og meanderende vandløb taler man om de forgrenede flodlejer, som modsvarer hedesletterne i afsmeltningstiden. Det forgrenede leje er karakteriseret ved, at bredderne hurtigt eroderes, og gradienten er gerne større end det meanderende vandløbs.

I modsætning til andre danske daltyper er de nordbornholmske dale skarpt nedskårne med et retlinet forløb mellem markerede knæk. De er dannet som krydsende sprækkezoner ved udløsning af størkningsspændinger i granitten. Under istiden er de blevet udformet ved gletschererosion, hvorved sprække-

zonernes materiale delvis er blevet fjernet. I dalbunden findes ofte aflange søer og moser, og vandløbenes retning er betinget af sprækkedalenes. Dimensionerne varierer fra ganske smalle dale, få meter brede, til den ca. 60 m brede Ekkodal.

Oversigt over danske vandløb og daltyper

En kortmæssig fremstilling af danske vandløb er vist side 17, hvor hovedvandskejslinierne er trukket kraftigt op, således at de forskellige afstrømningsområder tegner sig opdelt på følgende 7 typer:

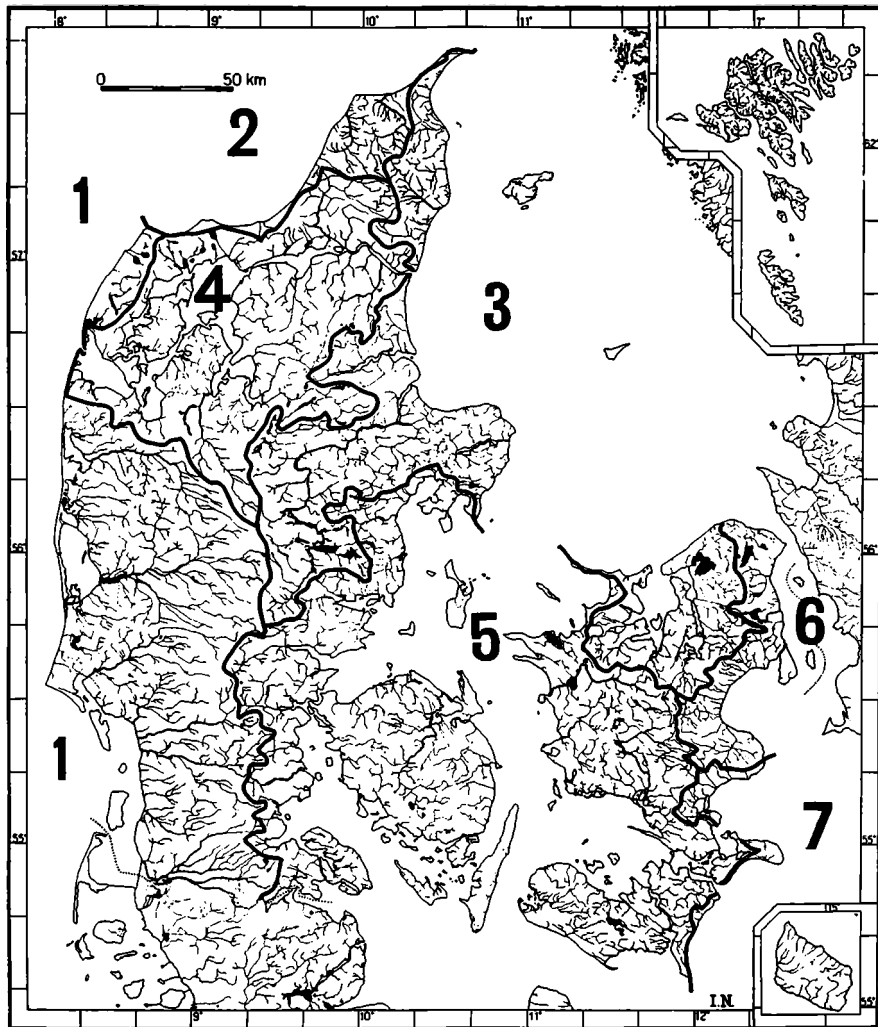
Nedbørsområder med afstrømning til: 1. Vesterhavet, 2. Skagerrak, 3. Kattegat, 4. Limfjorden, 5. Bælthavet, 6. Øresund, 7. Østersøen.

Tager man hensyn til normalerosionens udviklingsstadier, og kombinerer man denne viden med de formprægende klima- og niveauforandringer, har man nøglen til forståelse af daltypernes historie i efteristiden, fra regnkløfter til fladbundede ådale, også selv om der kan være vendt op og ned på fordelingen af det unge, det modne og det gamle vandløb i forhold til dets nedre, mellemste og øvre løb, som man f.eks. vil finde det ved Voerså i Vendsyssel. De egentlige dallandskaber, dalsystemer af større dimensioner, er et udbredt fænomen, som de fleste uvilkårligt knytter sammen med vandløbene af i dag; men de er dannet under ganske specielle forhold. Sådanne dale af store dimensioner er de glaciale og senglaciale daltyper, formet under disse tiders specielle klima og jordbundsforhold i forbindelse med isens tilbagetrækning fra Danmark. Disse dalformer omfatter dels tunneldalene, en enestående daltype skabt under isen med et forløb stort set vinkelret på isranden, og dels smeltevandsdalene, dannet ved normal vandløbserosion, men 100 gange større end i dag.

Tunneldalene førte under tryk smeltevandet frem under isen til isranden, hvor det fossede ud ad gletscherporten for så at fortsætte løbet udover de vestjyske hedesletteflader. Et typisk eksempel på tunneldale er alle de østjyske fjorde og deres fortsatte dalsystemer mod vest frem til hovedstiltandslinien. I dag er havet trængt ind i de lavtliggende østlige dale, og gennem resten af dalene, som i bunden ofte bærer langsøer, strømmer åer mod øst i den nu udfladede dalbund. Der er i hele landet ca. 40 tunneldalsystemer, hvoraf langt de største og de fleste – ca. 30 – findes i Jylland. Disse dalsystemer er ofte 1–2 km brede og 100 m dybe, længden kan variere fra nogle få kilometer til 75 kilometer.

Foruden de vestjyske smeltevandsdale dannedes under isens afsmeltning og

Hovedvandkelsområder i Danmark. Oplandsområder for vandløb med afstrømning til henholdsvis Vesterhavet, Skagerrak, Kattegat, Limfjorden, Bælthavet, Øresund og Østersøen.

tilbagetrækning smeltevandsdale, der løb parallelt med isranden. Gudenåens forløb er udtryk for dette system. På vejen har åen endvidere benyttet alle tidligere lavninger, således tit stykker af tunneldale, og løbet har derfor ofte et indviklet zigzagforløb. Når tunneldalen ikke simpelthen kunne benyttes, hænger det sammen med det netop omtalte ejendommelige forhold, at disse dale førte vand mod vest, men havde stærkt fald mod øst. Også de fleste og største smeltevandsdale langs isranden findes i Jyllands midterste egne, især i Viborg, Randers og Århus amter.

Landskabet og bebyggelsen

Af VIGGO HANSEN

Studiet af Danmarks bebyggelse, set i forhold til det omgivende landskab, er en stadig kilde til bekræftelse på den almene kendsgerning, at milieuet overalt og til alle tider har spillet en afgørende rolle for menneskets valg af bosted, og ganske særligt gælder det landbrugsbebyggelsen, fordi jord og bolig her på samme tid er bondens arbejdsplads, modsat flere andre erhverv, hvor denne intime kontakt med de nære omgivelser enten ikke er tilstede eller i hvert fald ikke er så afgørende for fagets udøvelse.

Den bestandighed, der er så karakteristisk for vor landbrugsbebyggelse, og som udskiftningstidens store sociale og økonomiske omvæltning ikke har formået at udslutte, må vel siges at være et godt udtryk for, at vore forfædres valg af arbejds- og bosted har været vel gennemtænkt. I de tilfælde, hvor man gennem historiens kilder og ad arkæologisk vej har været i stand til at følge bebyggelsen tilbage til tider, der ligger langt forud for de første korts vidnesbyrd, viser det sig gang på gang, hvordan landsbyer og mange enkeltgårde har ligget på den samme plet gennem århundreder.

Det er indlysende, at ejendomsforhold, traditioner og andre årsager har haft stor andel heri, men når skiftende sociale, økonomiske og tekniske forhold, ja selv krige og epidemier, ikke på væsentlige punkter har kunnet få bugt med den en gang under helt andre kår skabte forbindelse mellem landskab og bebyggelse, så viser det ikke alene, at bondens valg af bosted var rigtigt, set ud fra hans synspunkt, men også at dansk landbrug hviler på samme økonomiske grundlag i dag som dengang.

Er man vant til at færdes i det danske landskab, helst uden for de slagne landeveje, og til at gøre sine iagttagelser af den omgivende natur og dens menneskeskabte elementer, så kan man heller ikke undgå at bemærke, hvordan mange af vore landsbyer, for den sags skyld også mange enkeltgårde, ikke ligger på tilfældigt valgte steder, men at bebyggelsen i mange tilfælde er knyttet til dalstrøg, en ådal eller en anden fremtrædende sænkning i terrænet, og iagttagelsen finder rig bekræftelse ved studiet af målebordsbladene og andre kort i stor målestok, hvorpå højdekurverne maner relieffet frem.

Herud fra må man dog ikke slutte, at alle landsbyer eller anden bebyggelse er knyttet til ådale. Det gælder f.eks. ikke altid de sluttede byer, der især hører

hjemme på de frugtbare moræneflader, selv om man ofte vil opdage, at der er en større eller mindre dalsænkning i landsbyens midte, hvor gadekæret har sin plads. Herfra er der så alle overgange til de rene ådalsbebyggelser, som man træffer dem i de mest tørre og sandede strøg af landet. Mange iagttagelser synes at vise, at forbindelsen mellem bebyggelse og ådal afhænger af jordbundens karakter. Jo ringere agerjordens frugtbarhed er, desto mere nærmer bebyggelsen sig ådalene. Forklaringen herpå skal blandt andet søges i jordens varierende evne til at tilbageholde nedbøren. Jo mindre denne evne er, des mere har bebyggelsen behov for at søge hen, hvor grundvandet ligger nærmest overfladen, altså ud til dalene.

Men her spiller også dalprofilet en afgørende rolle, idet grundvandsspejlets beliggenhed i en ellers ensartet jordbund vil afhænge af dalbundens niveau, og ligger denne dybt i forhold til omgivelserne, så vil der herske ugunstige fugtighedsforhold i jorden langs plateauets kanter, fordi grundvandet er trukket ned. Bebyggelsen er derfor under sådanne forhold henvist til foden af dal-skrænterne, hvilket også er almindeligt, såfremt der er plads nok hernede. Er dalen derimod lidet fremtrædende i terrænet, men løber mere i plan med omgivelserne, som man kan træffe det i Midt- og Vestjylland, hvor jorden både på bakkekøerne og på hedesletterne er mere sandet, så er der ofte skabt en randbebyggelse, der følger dalens slynger, samtidig med at landsbybebyggelsen for øvrigt bliver i mindretal i forhold til enkeltgårdene.

Sandheden er nærmest den, at det ikke er vandløbene som sådan, der i sin tid har tiltrukket den gamle bondebebyggelse, selv om det ofte kan se sådan ud, men derimod det højtliggende grundvandsspejl i de nærmeste omgivelser, hvor der skal være mulighed for planteproduktionen. Dette forhold understreges blandt andet deraf, at tørdale, i hvis bund der ikke længere rinder vand, formentlig er den landskabsform, der har haft den største tiltrækning på bebyggelsen.

Det afgørende i valget af bosted i ældre tid har da været tilstedeværelsen af lave arealer med høj grundvandsstand, og ikke så meget en å's frie vand-spejl, idet det blandt andet gang på gang viser sig, at et åløb har tilbøjelighed til at indskrænke de lave arealers anvendelighed eller forringe dem, ved at åen svømmer over dem. Disse lave, fugtige arealer udgjorde i ældre tid et vigtigt led, i visse egne endda et helt uundværligt led i landbrugets økonomi, som værende produktionsstedet for den avl af hø, uden hvilken et landbrug på selvhusholdningsstadiet ikke kunne eksistere. Høet var dengang en meget væ-

Gammel gård ved Skjern A og Skjern A kanalen.

sentlig del af husdyrenes vinterfoder, i en tid da foderplanter som roer og kartofler var ukendte. Engenes uundværlighed for landbruget i de tørre, sandede dele af Jylland er en gammel erkendelse, som f.eks. Carl Dalgas udtrykker det i den af Landhusholdningsselskabet i 1830 udgivne beskrivelse af Ribe amt, hvor han blandt andet skriver, at „muldens mængde beror for en stor del på den gødningsstand, hvori markerne er holdt, og denne igen på den mængde hør, der avles“. Specielt om hedesognene føjer han dernæst til: „Her gælder også den regel, at god eng gør god agermark, i sin fulde udstrækning“. Bedre kan det næppe udtrykkes, hvordan engene var en livsbetingelse for landbruget.

Vel få steder har disse citater større gyldighed end i de midtjyske hedeegne langs Grindsted, Omme, Skjern, Brande, Karup og andre åer. Netop langs disse fik bebyggelsen først fodfæste på den magre jord, og her finder man endnu gårdene liggende omtrent på de samme steder som i landnamets tid for måske flere tusinder år siden. Betragtningen af denne bebyggelsestype, der består af enkeltgårde og løst sammenføjede gårdgrupper, der knap nok fortjener navnet landsbyer, kan let føre tanken hen på oldtidens flodslettekulturer, med hvem den har en del tilfælles i milieuet, selv om ideen med at

bruge åvandet til overrisling ikke er meget mere end 100 år gammel i disse egne. Men ligesom de fjerne flodkulturer kan de jyske åbebyggelser betragtes som en slags oaser i et ellers næsten ørkenagtigt landskab, i dette tilfælde de store hedeblader med deres fattige vegetation, målt efter nytteværdien. I en tid, da man ikke kendte til mergling eller avl af foderplanter, var det alene engene, der gjorde det muligt at drive landbrug under disse forhold.

Meget har ændret sig siden 1682, da man begyndte på den første omfattende matrikulering, hvorfra vi har vor intime viden om disse sognes brugsformer. Udskiftningen betød et afgørende brud med gammel sædvane, og befolkningen blev indpodet nye metoder og forbedringer. Således blev oprensning af åerne og afskæring af nogle af de mange åslynger begyndelsen til en forbedring af engene, der nu slap for de evindelige oversvømmelser, som havde besværliggjort bjergningen af høet. Senere kom hertil bygningen af vandingskanalerne, der muliggjorde ikke alene en forøget høproduktion, men også kom en del af agerlandet til gode. Disse vandingskanaler er endnu mange steder et typisk træk ved de midtjyske åer, selv om de ofte ikke længere udfylder deres oprindelige mission. I et moderne dansk landbrug er høproduktionen ikke længere afgørende for gårdens drift.

Men trods mange ændringer i teknisk og økonomisk henseende og trods mindre udflytninger som følge af udskiftningen for godt 150 år siden sætter åbebyggelsen stadig sit præg på Midtjylland, og trafikken gennem dette landskab følger stadig engenes grønne bånd, der forbinder øst og vest. Endnu ligger gårdene med jævne mellemrum, sådan som det i sin tid er blevet bestemt ud fra hensynet til engarealernes størrelse og bonitet, som var afgørende for gårdenes velstand. Men selv efter at hedeopdyrkningen havde sat kraftigt ind for over 100 år siden, og jernbanernes ankomst senere havde en ny oplomstring af egnen til følge, er den gamle åbebyggelse, hvis rødder går meget langt tilbage, stadig grundstammen i landbrugsbebyggelsen.

Går man fra den jyske hede til egnen omkring Nørreå og Skalså på grænsen til Himmerland og betragter bebyggelsen langs disse vandløb, så vil man se, hvordan landsbyer og gårde ofte har en karakteristisk beliggenhed på åskrænternes øvre del, hvor disse går over i plateauet, og således skaber indtryk af en mere jævn balance mellem agerens og engens andel i landbrugets økonomi. Jordens naturlige frugtbarhed er her noget bedre, og engene er trods deres betydelige udstrækning ikke af samme afgørende betydning for gårdenes drift, men må snarere betegnes som et vigtigt supplement til husdyrbruget, på samme

Vorså i Vendsyssel.

måde som de vidtstrakte strandenge langs Limfjordens bredder har været forudsætningen for et stort studehold. I stenalderen var store dele af disse enge overskyldet, da havet stod så meget højere end i dag.

Også i Vendsyssel, særlig ved Uggerby Å, må man utvivlsomt i åbebyggelsen se udtryk for den tiltrækning, som engene har haft på bosættelsen, uden at de dog har haft afgørende betydning for at kunne drive landbrug på stedet. Går man videre i disse betragtninger, kan man finde mange eksempler på, hvordan bedre og bedre landbrugsjord får den økonomiske balance til at svinge over mod ageren, bort fra selve ådalene, og bebyggelsen i stedet for placerer sig omkring små, tørre sidedale til disse.

Brobyer og søkøbstæder

Indtil nu har der kun været talt om åbebyggelser, der tydeligt bærer præg af, at landbrugets tarv alene, dets krav til ager og eng, har været bestemmende for deres tilknytning til vandløbene. Men også andre forhold kan spille ind for en placering af bebyggelser ved åerne. Det gælder blandt andet en lang

række landsbyer, som man passende kan kalde for brobyer. De ligger som navnet angiver på steder, hvor vejtrafikken krydser åerne, enten ved vadesteder, Vejlbj, eller broer, Broby. Eksempler af denne art er talrige, og de udgør et helt kapitel for sig i Danmarks bebyggelseshistorie som formentlige vidnesbyrd om en styrkelse af landets indre forbindelser, der må have fundet sted omkring vikingetid. Først meget senere kommer, ofte på de samme steder, vandmøllerne ind i billedet som de første spirer til små, lokale industrier, der igen skaber grundlag for en helt anden bebyggelsesform, hvori landbrugets andel viger for byerhvervenes.

Billedet af denne bebyggelsestype leder let tanken hen på adskillige af vore købstæder, der også er opstået ved åovergange. Varde og Holstebro er gode eksempler på købstæder, der er begyndt som landsbyer, men hvis senere grokraft har ligget i, at det her var muligt at overvinde den hindring, som især de større åer har frembudt for den voksende, tværgående trafik. Det er typisk, at disse vadestedsbyer ligger nord for åerne, og det samme forhold gør sig i øvrigt gældende for næsten alle de østjyske byer. På gamle kort kan man se, hvordan veje fra mange retninger nord fra samler sig i det punkt, hvor overgangen fandt sted.

Visse af vore vandløb har været sejlbare og har da også været benyttet til transport, omend kun i ringe omfang og kun gennem en kortere tid. Man kan nævne pramfarten på Gudenåen, som dog ikke har haft nogen bebyggelse til følge, og det samme gælder trafikken på Nørreå frem til Brunshåb, hvor kun stednavnet Pramhus minder om denne kortvarige åværts forbindelse mellem Viborg og Randers Fjord.

Derimod er det nok værd at minde om, at adskillige af vore søkøbstæder er opstået omkring åmundinger, selv om dette træk kun er et af mange, der ligger bagved vore havnebyers opståen og vækst. Næstved og Randers er velkendte eksempler på gamle åhavne, og i Køge benyttes åmundingen endnu den dag i dag som havn. Til gengæld er der ikke længere meget, der minder om, at byer som Århus, Horsens, Vejle, Kolding, Skive og Sæby mere eller mindre har de respektive åer at takke for deres første spæde tilløb til havn. Disse åmundinger har i ældre tid frembudt langt bedre kajmuligheder end fjordenes og bugternes åbne strande, selv om pramme ofte måtte bruges til at bringe varerne fra skibet op til havnens kaj. Disse gamle åmundinger har som regel for længe siden mistet deres betydning som formidlere af den søværts handel og må i dag nøjes med en mere lystbetonet trafik, hvis de da ikke

Den gamle åhavn i Køge.

af byudviklingsmæssige grunde er blevet rørlagte og nu skjuler sig under diverse gadenavne som Ågade eller Åboulevarden.

De fleste af de åer, der munder i de indre danske farvande, har på et eller andet tidspunkt tjent som støttepunkt for skibsfarten, selv om det ikke overalt har givet sig udslag i bebyggelse af permanent karakter. Tude Å's munding har været udhavn for Slagelse, og Odenses første havn var Stige, hvor åen løber ud i fjorden. Stedet tjener stadig som lystbådehavn. Stige er også fiskerihavn, omend i mindre format, og på samme måde har også andre åers munding været benyttet af fiskere, fordi man her havde de læmuligheder, som den åbne kyst manglede. Beliggenheden af Lønstrup by og fiskerleje må vel tilskrives den dybe fure, som åens erosion har skabt i det ellers høje og utilnærmelige klintelandskab, og Vorså, ligeledes i Vendsyssel, er den dag i dag et lille idyllisk fiskerleje, der benytter den dybe åmunding som havn.

Vandløbenes navne

Af KRISTIAN HALD

Blandt vore stednavne er landsbynavnene et meget konservativt element, for så vidt som de – med de ændringer, der betinges af den almindelige udvikling i sproget – stort set har holdt sig som navne på de samme lokaliteter, siden bebyggelserne blev grundlagt. Vidnesbyrd om omdøbning af landsbyer i historisk tid er yderst få, og der er ingen grund til at tro, at forholdet skulle være anderledes i århundrederne før de skrevne kilders tid. Derfor er vore landsbynavne, hvis hovedtyper tilnærmelsesvis lader sig datere, en rig kilde til oplysning ikke alene om sprogets, men også om bebyggelsens historie.

Helt anderledes forholder det sig med mange af de danske naturnavne, blandt andet navnene på vore søer og vandløb. Ved åer og bække er det snarest undtagelsen, at det oprindelige navn stadig er bevaret som navn på selve vandløbet; det gælder især om de ældste, usammensatte navne. Grunden er blandt andet den, at vandløbsnavnene i stort tal gik over til at bruges som navne på bebyggelser langs vandløbene, der så måtte have nye betegnelser. Det blev ofte navne, opkaldt efter en bebyggelse, altså navne af typen Svenstrup Å eller -Bæk eller lidet karakteristiske navne som Møllebæk og Skelbæk, der i nogle tilfælde snarere må opfattes som fællesnavne i sproget end som egentlige stednavne. Ofte er der tale om navne, der blot figurerer på kortene, men ikke bruges af den stedlige befolkning, der klarer sig med at sige „Åen“ eller „Bækken“, fordi der for den talende ikke er tvivl om, hvilket vandløb der menes. De oprindelige navne skal altså i mange tilfælde findes blandt bebyggelsesnavnene, hvad der ikke er så vanskeligt, hvis disse ender på -å eller -bæk, men ved usammensatte navne kan det ofte være svært at afgøre, om der foreligger et oprindeligt vandløbsnavn eller ej, ligesom man ikke umiddelbart kan afgøre, om et sammensat bebyggelsesnavn har et gammelt, usammensat vandløbsnavn som første led, se Lundtofte nedenfor.

Ældst er, som nævnt, de usammensatte navne, der i nogle tilfælde minder om en anden gruppe naturnavne, ønavnene, blandt hvilke vi skal søge de allerældste danske stednavne, ja, noget af det ældste germanske navnestof overhovedet. Betragtet som en helhed vil man gætte på, at de usammensatte

ønavne trods lighedspunkter med usammensatte vandløbsnavne er endnu ældre end disse. Nogle af ønavnene går sandsynligvis tilbage til indoeuropæisk tid.

De usammensatte navne er dannet ved hjælp af afledningsendelser, og en af de almindeligste og lettest genkendelige er -n, der også findes i ønavne som Hven, Vresen, Enø, Gavnø osv., hvoraf nogle i senere tid er blevet til sammensætninger ved at få tilføjet et -ø, ligesom -å kan føjes til oprindelig usammensatte ånavne som f.eks. Gudenå.

Det mest udbredte navn i denne gruppe er det, der nu skrives Skjern, Skerne, og som forudsætter en olddansk form Skærna. Direkte som ånavn er det overleveret én gang i et dokument, udstedt af Valdemar den Store i årene mellem 1158 og 1160. Heri beskrives grænsen mellem landsbyerne Sørup og Stenholt i Nordsjælland, og blandt grænsemærkerne nævnes Scarne, der efter sammenhængen må være navn på et vandløb. Skriveformerne af de danske navne i det latinske dokument viser, at brevet er skrevet af en tysk skriver, og formen Scarne må være gengivelse af et dansk Scerne eller Særne. Som ånavn kendes det ikke mere, men det er bevaret til nutiden som første led i navnet Skæremølle, der altså betyder „møllen ved åen Skærna“. Åen er det temmelig ubetydelige vandløb på grænsen mellem Grønholt og Asminderød sogne, der nu kaldes Langstrup Å efter en landsby i det sidstnævnte sogn. Navnet er et af eksemplerne på, at selv små vandløb kan have haft navne, der går overordentlig langt tilbage i tiden. På Falster er Skerne navn på en landsby i Gundslev sogn, men det er sikkert det oprindelige navn på bækken nord for byen; den har ikke noget navn på de moderne kort. I Jylland er Skjern, i middelalderen skrevet Skærnæ og lignende – tostavelserformen forudsættes stadig af den jyske dialektudtale uden stød – dels navn på den vestjyske købstad, dels på et østjysk sogn og tidligere slot. I Vestjylland lever ånavnet videre, omend ikke direkte, idet Skjern Å har fået sit navn efter bebyggelsen. I Østjylland er det erstattet af Nørreå, der skyldes beliggenheden i forhold til Gudenåen. Et ånavn Skærna kan endelig ligge til grund for landsbynavnene Skerlinge og Skæring – i 1400-årene skrevet Skærningh – der kan betyde „område som tilhører skærningerne“, dvs. beboerne ved åen Skærna. Den mest sandsynlige forklaring på navnet er, at det er en afledning af tillægsordet skær „ren, klar“, et ord, der er forled i det langt yngre, sammensatte navn Skærbæk, der forekommer flere steder i landet. En gammel sideform til skær er norsk skir, oldnordisk skírr, der har samme betydning, og som forudsættes

i det norske elvenavn Skirna, der således er en nøjagtig parallel til det danske navn både med hensyn til betydning og dannelsesmåde. Også fra England kendes navnet: Skerne er navn på en flod i Durham og en bebyggelse ved Skerne Beck i Yorkshire East Riding. Begge skrives i middelalderen med i og svarer altså til den norske navneform, ikke til den danske. Det ville stemme godt med, at de findes i områder af Danelagen, hvor den nordiske bosættelse i vikingetiden i hovedsagen var norsk. Det er dog tvivlsomt, om det fra først af er nordiske navne, selv om Sk- i stedet for det almindelige engelske Sh- i forlyd viser, at de må være påvirket af nordisk sprog. Da oldengelsk har det samme tillægsord – scir – kan navnene være angelsaksiske sidestykker til de nordiske. Mod at opfatte dem som nordiske taler, at det drejer sig om navne af en så alderdommelig type, at man dårligt kan tænke sig dem dannet så sent som i vikingetiden. Man måtte i så fald snarest tænke sig, at det var „færdiglavede“ navne, som nordboerne havde bragt med sig fra hjemlandet, men en sådan overførsel af hjemlige navne synes kun i meget ringe grad at have fundet sted. Derimod er Skirbeck i Lincolnshire et rent nordisk navn.

En n-afledning ligger også til grund for navnet på Danmarks største å, Gudenåen. Selve ånavnet er først kendt fra sidste halvdel af 1400-årene, da det skrives Guden, Guin og lignende, men Guden eller Gudenfjord er også det gamle navn på Randers Fjord, der nævnes i 1200-årene i Snorres Heimskringla – Godnarfjörd – og det er første led i navnet Gudensø, der omtales i Øm Klosters krønike fra omkring 1219, hvor det hedder Guthnesse. Det gamle, usammensatte navn Guden har her holdt sig meget langt ned i tiden, i alt fald til omkring år 1700, for Lauritz Nielsøn Randrup bruger det endnu – dend Enge-prydet Guden – ved siden af Guden-Aa i sit digt Randers March fra 1698. For befolkningen langs åen er Gudenåen nok i vore dage hovedsagelig et litterært navn; til daglig brug kaldes den blot for Åen. Som åboer benævnedes beboerne også fra ældgammel tid, idet navnet på det middelalderlige Åbosyssel, der mod nord og vest begrænses af Gudenåen, betyder „åboernes syssel“. Guden var i gammel tid også navn på den vestjyske å, der nu hedder Storåen. 1504 kaldes den Gwden og endnu 1638 Gujen aae. Navnet, hvis oprindelige form er Guthn eller måske Guthin, må være dannet af ordet gud, på gammeldansk guth. Betydningen kan være „den til guderne indviede“ eller „den som står under gudernes beskyttelse“, men om det egentlige religiøse indhold af dette og andre navne, hvori ordet gud indgår, er det vanskeligt at vide noget bestemt. – Hvis det svenske sønavn Åsnen, som nogle mener, er

Erik Pauelsen: Udsigt mod Frederiksberg kirke og slot. I forgrunden Ladegårdsåen. 1788. Statens Museum for Kunst.

dannet af ordet as, „hedensk gud“, er dette med hensyn til form og betydning en parallel til det danske Guden.

En tredje n-afledning er det sydsjællandske Mern, der ligesom Skjern er gået over til bebyggelsesnavn, medens vandløbet nu hedder Mern Å. Det danske ånavn er nærbeslægtet eller måske identisk med oldnordisk Mörn, der er det gamle navn på Mandalselven. Det er afledt af et ord for sten eller grus, der har slægtninge i andre nordiske stednavne, f.eks. i det sjællandske herredsnavn Merløse og det svenske ønavn Mjörn, der er dannet med samme afledningsendelse.

Også Gjern er et oprindeligt ånavn, der er blevet landsby- og herredsnavn. Her er der måske tale om et ord, der eksisterede i sproget som fællesnavn, før det gik over til at bruges som stednavn. Det samme ord indgår muligvis som efterled i navnet Selkær, i 1311 skrevet Siælgjærn, men betydningen kan ikke fastslås med sikkerhed.

Det gamle navn på Mølleåen ved København, Lughn, der forekommer i et dokument fra 1145, hvor det skrives Lugen, er det ældst overleverede danske ånavn. Det nævnes kun i den ene kilde, men det er bevaret til vore dage som første led i navnet Lundtofte – 1348 Lugnætøftæ – tofterne ved åen Lughn. Ånavnet kunne være beslægtet med ord som svensk lugn „ro“ og betyde „den roligt flydende“ eller lignende, men snarere foreligger der dog en afledning med endelsen -n af en ordstamme lugh-, beslægtet med det gammeldanske løgh, oldnordisk laug, der betyder vaskevand og er første led i ordet lørdag, gammeldansk løghardagh. Et lugh- af denne oprindelse indgår – med en anden afledningsendelse – i et skånsk sønavn, Lursjön, hvis gammeldanske form er Lughur.

Som mulige eksempler på gamle, usammensatte ånavne af andre typer kan nævnes Trend, Omme og Suså. Trend, der nu er bebyggelsesnavn, er formodentlig det gamle navn på Trend Å i Himmerland. Det er snarest afledt af roden i det tyske udsagnsord trennen „skille“; åen gør skel mellem Års og Gislum herreder. Omme, 1291 skrevet Omæ, er et oprindeligt ånavn Oma, navn på Omme Å og antagelig beslægtet med det oldnordiske ómr „fjern lyd“ og oldengelsk wôm, wôma „larm, støj“. Susåen forudsætter måske et usammen-sat navn Susa, der da hører sammen med udsagnsordet suse. Det oprindelige navn, der muligvis er bevaret i Susen, det gamle navn på Åmosen, kan sammenlignes med navne som Suseån i Halland og Susarbäcken i Bohuslen. Susa kan ikke skilles fra Suserup, navn på en ved åen liggende landsby, i 1223 Susethorp, der kan opfattes som „torpen ved åen Susa“. Helt udelukket er det dog ikke, at det er Suserup, der er det oprindelige navn og sammensat med et mandsnavn Susi, og Susa kunne så være forkortelse for Suserup Å. Andre vandløbsnavne er dannet på denne måde, f.eks. Felsbæk i Sønderjylland, en forkortet form af Felsted Bæk.

Navne med å og bæk

De allerfleste danske vandløbsnavne er – og har altid været – sammensætninger med ordene å og bæk. De sidste var, især i gammel tid, langt almindeligere end de første, og det er morsomt at lægge mærke til, at mange vandløb, der nu betegnes som åer, tidligere har båret navne på -bæk, hvad vi kan se af navnene på bebyggelser i nærheden. Det er den almindelige inflation i sproget, velkendt fra titler og stillingsbetegnelser, der her gør sig gældende. I nogle egne har gamle navne på -å manglet næsten helt, hvad der fremgår af,

at vi der aldrig træffer ordet som sidste led i bebyggelsesnavne. Andre steder, f.eks. i Sønderjylland, er de noget mere hyppige, men allevegne har -bæk været det almindelige efterled.

En stor del af de sammensatte navne er umiddelbart forståelige, fordi de er sammensat med ord, der stadig er almindelige i sproget, hvad der hænger sammen med, at de er langt yngre end de usammensatte, der, som det vil fremgå af det foregående, ofte er vanskelige at tolke.

Mange af dem indeholder, som man kunne vente, ord for terrænets eller jordbundens beskaffenhed, f.eks. almindelige navne som Stenbæk og Lerbæk. Grydbæk og Grydsbæk er sammensat med et ord for sten, gammeldansk gryt, oldnordisk grjót, der indgår i mange danske stednavne, f.eks. det flere steder forekommende Grydhøj, Grydehøj. Limbæk indeholder ordet lim i den gamle betydning kalk, og ør i det almindelige Ørbæk betyder grus; ordet findes endnu i fynsk dialekt i sammensætningen ørgrav „grusgrav“. Første led i Hornbæk er ordet horn „hjørne“, der i stednavne anvendes om fremspring i terrænet. Købstadnavnet Holbæk, i Valdemars Jordebog Holæbec, 1231, Holebec, er sammensat med gammeldansk hola „hule“, her om selve dalen, hvor bækken går. Hulbæk og Holbæk er i øvrigt et almindeligt bæknavn over hele landet, og i de fleste tilfælde er første led ordet hul eller den gammeldanske sideform hol, der endnu lever i dialekterne.

Dyre- og plantenavne spiller en stor rolle i vore vandløbsnavne. Dyrenavne indgår f.eks. i Hestbæk, Kobæk, Ulvebæk og Bjørnbæk. Det sidste navn må have en ret anselig alder, da bjørnen tidligt blev udryddet her i landet, selv om det efter stednavnenes vidnesbyrd ikke, som nogle har ment, skete allerede i den yngre stenalder. I sønderjysk Goldbæk, ældre Goltbeke, indgår ordet galt, der i sønderjysk dialekt udtales med å-lyd. Almindelige fiskenavne forekommer bl.a. i Albæk og Skallebæk, og hyppigt er også navnene Fiskbæk, eller Fiskebæk; nogle af dem indeholder formodentlig ikke direkte ordet fisk, men er sammensat med fiske „fiskeri“. Trænavne indgår i navne som Albæk, Elbæk, Egebæk og adskillige andre. I Essenbæk, i det 13. århundrede Eskingbec, er forleddet snarest et ord æsking, der betyder „bevoksning af ask“. Om skovbevoksning minder også navne som Lundbæk, Skovbæk og måske Vedbæk, hvor første led enten er ved „skov“ eller en sideform til ordet vidje.

Mange navne har et tillægord som første led, f.eks. Langebæk og Skambæk, af gammeldansk skam „kort“. Nogle karakteriserer bækkens løb, f.eks. Vrangbæk, af vrang „krum“, og Vindbæk, af vind „skæv“, måske også Svejlbæk,

hvor første led enten er tillægsordet svej „krummet“ eller navneordet svej, der betyder „krumning, sænkning i terrænet“. Andre forled sigter til vandets farve, f.eks. i Blåbæk, af blå i den gamle betydning „mørkfarvet“, Sortebæk og det meget almindelige Grønbæk; jævnfør også det ovenfor omtalte Skærbæk.

Personnavne er forholdsvis sjældne som forled i vandløbsnavnene. Et gammelt eksempel er vistnok sønderjysk Vilsbæk, i Valdemars Jordebog 1231 Wiu-ælsbæc, der er blevet forklaret af et gammeldansk mandnavn svarende til oldnordisk Vifill, og måske også Tirsbæk, der kan indeholde et gammeldansk Tiar, samme navn som oldnordisk Tívarr. Et indlånt, kristent personnavn indgår i Pedersbæk, nu navn på en gård i Vester Han herred. Ordet konge indgår i Kongeåen, men det er et sent navn, først kendt fra slutningen af 17. århundrede; det gamle navn var Skodborg Å, nævnt allerede i Heimskringla og navngivet efter borgen Skodborg. Det nye navn sigter til, at åen på en lang strækning var grænse mellem kongeriget og hertugdømmet Slesvig. Et gammelt indbyggernavn withlingar „skovboer“ indgår i det nordsjællandske Viltingebæk.

I alt fald et enkelt vandløbsnavn er opstået ved misforståelse af et bebyggelsesnavn, nemlig Egå nord for Århus, hvis navn er overført på åen fra landsbyen af samme navn. Egå har intet med å at gøre; det hedder i middelalderen Ekhøj og er sammensat med høj i betydningen gravhøj.

Ikke helt få navne minder om gammel folketro, i nogle tilfælde forestillinger, der går tilbage til den hedenske fortid. At Guden betyder „den til guderne indviede“ eller lignende er allerede nævnt, og navnet Vonsbæk i Sønderjylland, 1413 skrevet Odensbæk, indeholder navnet på den nordiske hovedgud, Odin. Gudenavnet har i den moderne form fået samme udvikling som i ordet onsdag „Odins dag“, der i de sønderjyske dialekter udtales „vånsda“. Vonsbæk er det eneste sikre eksempel på et vandløbsnavn med et gudenavn som forled, idet det er tvivlsomt, om Boldersbæk eller Baldersbæk i Ribe amt virkelig er sammensat med Balder. Det nu forsvundne gårdnavn Helbæk eller Hjelbæk i Viborg amt, Sahl sogn, ligger det nær at sætte i forbindelse med Hel, dog næppe ligefrem som navn på døds gudinden, men snarere om det overnaturlige væsen, der varsler død. Det er sikkert ikke tilfældigt, at der i nærheden af bækken lå en mark, der i markbogen 1682, opmålingsprotokollen til Christian den Femtes matrikel, bærer det uhyggeligt klingende navn „de blege dødningers fald“; navnet må formodentlig sættes i forbindelse med skeletfund. På Bornholm har

Bobbeå fået sit navn af Bobba, der i bornholmsk folketro er navn på et troldagtigt, mandligt væsen.

Helligbæk nord for Slesvig betyder „den hellige bæk“. Efter sagnet skal den have fået sit navn af, at Harald Blåtand blev døbt her, efter at biskop Poppo ved at bære jernbyrd med uskadte hænder havde overbevist kongen om, at kristendommen var den sande tro. Ved bækken ligger landsbyen Popholt, og det er nok dette navn, der er skyld i, at traditionen henlægger begivenheden til denne egn. Også Hellebæk i Nordsjælland er snarest sammensat med hellig.

Folketro ligger også til grund for navnet Spåbæk, der forekommer et par steder i Vestjylland. Det var en udbredt tro i ældre tid, at vandstanden i vandløb og moser kunne spå om fremtidige begivenheder, f.eks. om vejret i det kommende år eller om kommende dyrtid; det er også sådanne forestillinger, der har affødt de mærkelige sjællandske mosenavne Kalenderen og Almanakken.

Hvor mange vandløbsnavne findes der i Danmark? Det er klart, at spørgsmålet ikke lader sig besvare med sikkerhed, men i Nordslesvig, hvorfra hele navnestoffet er samlet og udgivet, er der registreret mere end 800 navne på -å og -bæk. Efter dette skulle der i hele det nuværende Danmark være mere end 10.000 navne på vore vandløb, og dertil kommer talrige danske navne i Skåne og Sydslesvig. Det store tal viser, hvilken rolle vandløbene har spillet i folkets bevidsthed, og deres navne, som der her kun har kunnet gives prøver på, rummer en rigdom af oplysninger om landets udseende i ældre tid og om gamle kulturforhold.

Udnyttelsen af vore vandløb

Af STEEN B. BÖCHER

Fra de ældste tider har man på forskellig måde draget nytte af vore vandløb, men når man taler om udnyttelse, tænker man næsten altid på udnyttelse af vandkraften, altså den kraft som strømmende og faldende vand har, og som ved hjælp af vandhjul af forskellig art kan bruges til at trække alle mulige maskiner. Måske synes nutidens mennesker, der også kender noget til floder i andre lande, og som måske især tænker på de skandinaviske elve, at vandkraft af betydning kan vi da ikke have i dette flade land. Det er der selvfølgelig noget om, men man må her betænke, at i gamle dage var vandkraften den eneste stabile kraft, man kendte til, og selv efter at dampmaskinen var opfundet, varede det længe, før man kunne bygge dem så store og pålidelige, at de kunne konkurrere med blot 50 HK i et vandløb. Der er en mængde steder her i landet, hvor man let har kunnet udnytte vandkraft på mellem 10 og 100 HK, og det var det, der skete i de flere tusinde vandmøller, der har eksisteret.

Skvatmøller

Ifølge de gængse overleveringer skulle de første vandmøller være opfundet ca. 100 år før vor tidsregning. Om dette er rigtigt, må vel siges at være tvivlsomt. Derimod viser professor Axel Steensbergs udgravninger af den forsvundne landsby Bolle i Vendsyssel klart, at vi må have haft vandmøller her i landet omkring år 0. Det drejede sig om en meget primitiv mølletype, den såkaldte skvatmølle, der havde et horisontalt gående vandhjul, hvis lodrette akse gik gennem et hul i den nederste møllesten, liggeren, og var fastgjort i den øverste, løberen. Den var således gearløs, og stenene var ret små, så der skulle ikke megen kraft til at drive en sådan mølle. Vi må forestille os, at der har været mængder af skvatmøller overalt ved de små vandløb. Nogle steder har vandløbet direkte kunnet drive møllen, andre steder har man bygget små dæmninger for at samle vandet i en lille møllesø.

Hvor bebyggelsen har været samlet i landsbyer, har skvatmøllerne rimeligvis været en slags fællesforetagende, hvor man gik hen og maledede det korn, man havde brug for. Man har sikkert også været fælles om vedligeholdelsen af møllen. Det er muligvis disse gamle forhold, der ligger til grund for de senere

tiders regler om, at hver mand skulle have sit eget korn med hjem som mel, og om at bønderne skulle hjælpe med vedligeholdelse af møllerne.

Det er umuligt at sige, hvor mange skvatmøller, der har været her i landet, men alle undersøgelser tyder på, at der har været et meget stort antal. Det almindelige har nok været, at hver landsby havde mindst én mølle, og hvor bebyggelsen i et sogn var mere spredt, har der antagelig altid været flere. På Bornholm havde de allerfleste af de store gårde deres egen skvatmølle, og de sidste forsvandt først i midten af 1800-årene, men det må her indskydes, at Bornholm med hensyn til møller var noget for sig selv, idet man her fulgte Skånske Lov, der tillod enhver bonde at have sin egen mølle. I de ældste tider har det nok været ligesådan i det øvrige land, men efterhånden som man her byggede de større møller med underfaldshjul og overfaldshjul, store opdæmmede møllesøer og andre kostbare anlæg, udkonkurreredes de små skvatmøller, og da de store møller blev skatteobjekt, blev skvatmøller mange steder ligefrem forbudt. De sidste synes forsvundet lidt før år 1700. Man har, som omtalt, fundet rester af skvatmøller mange steder, men vil man se, hvorledes de var indrettet, må man gå på Frilandsmuseet.

De store vandmøller

De store møller er rimeligvis kommet her til landet med munke fra England. Det kan ikke med sikkerhed siges, hvornår den første store mølle blev bygget, men de to, der omtales tidligst er Maglemølle ved Næstved, der nævnes 1135, og Munkemølle i Odense, 1148. De to navne siger jo i øvrigt en del. Ved så store vandløb som Suså og Odense Å har det næppe dengang været muligt at øge faldet ved dæmningsanlæg, så de to møller har nok haft strømhjul, dvs. underfaldshjul, hvor faldet næsten ingen rolle spiller, men hjulet drives rundt af strømmen. Denne mølletype findes overhovedet ikke mere i gang her i landet. Meget groft sagt, var det sådan, at de møller, der blev anlagt ved mindre vandløb med stort fald, havde overfaldshjul og møllesø, medens møllerne ved de store åer med ringe fald havde underfaldshjul, og opstemningen skete i en kortere eller længere møllerende, der forløb parallelt med åen, men med mindre fald. Det er i øvrigt meget interessant at se, hvorledes de gamle møllebyggere har varieret disse temaer, så de kom til at passe til de naturforhold, der netop fandtes på det sted, hvor møllen skulle ligge.

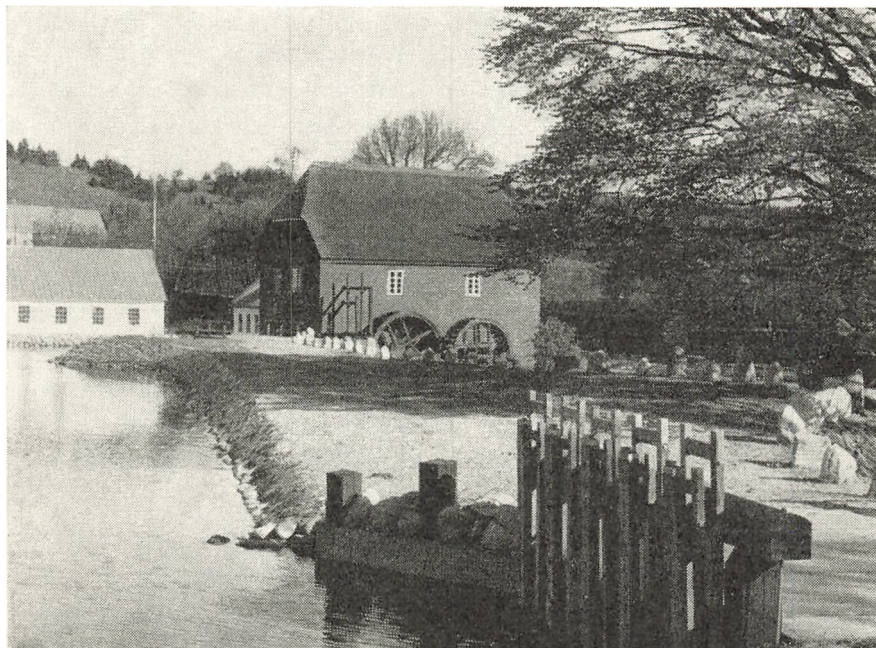
Det er klart, at disse store mølleanlæg var vanskelige at udføre og meget kostbare. Det var ikke hver mands sag at bygge en mølle, det var kongen, kir-

ken og landets stormænd, der tog sig af dette. Det ser ud til, at møllebyggeriet er foregået i visse perioder. I den første periode fra ca. 1100–1400 var det især kirken og kongerne, der byggede møller, og ganske særligt interesserede Valdemar Atterdag sig for denne sag. „Han ville ikke tillade, at vandene løb ud i havet, uden at de forinden havde tjent samfundet til nytte“, fortæller en årbog. I den næste periode omkring år 1500 var det især landets adel, der fulgte i kongens fodspor og byggede møller rundt om på deres godser. Det var en fornuftig investering at bygge en mølle, for ikke blot malede den herregårdens korn, også bønderne, der var fæstede under gården, skulle lade deres korn male her, og de måtte betale for malingen ved at afgive en vis del af kornet. 1684 fastsattes denne betaling, det såkaldte toldkorn, til 1/18 af skæppen, som mølleren tog med sit toldkar.

Møllen blev sat i skat – mølleskyldshartkorn – efter, hvor meget der måtte antages at blive malet, men vurderingen var ikke ens i hele landet, og den var utvivlsomt behæftet med store fejl, især fordi mølleren næppe har opgivet formalingen større end den var, da han vidste opgivelserne skulle bruges som grundlag for beskatning. Alligevel kan man af mølleskylden få et indtryk af møllernes relative betydning, og det, at møllerne var et skatteobjekt, har i hvert fald bevirket, at man har nøjagtig tal på dem, lige til møllenæringen blev givet fri i 1862.

For mølleren betød skatten naturligvis først og fremmest en fast udgift, men den medførte også, at hans næring var en art privilegium, idet nye møller ikke kunne opføres uden kongelig tilladelse – heller ikke vindmøller. – I kongeriget kunne selvejerbønder bestemme, hvor de ville lade deres korn male. Det bevirkede, at der var en vis konkurrence mellem møllerne, hvilket igen synes at have ført til tekniske forbedringer. I Slesvig var møllenæringen endnu mere privilegeret, her havde man mølletvang, dvs. bønderne skulle søge en bestemt mølle, og de havde desuden pligt til gratis at hjælpe med ved dens vedligeholdelse.

Et kort over vandmøller fra 1838 viser en ret ujævn fordeling. På Sjælland og de sydlige øer er de naturlige forudsætninger for vandmøller ikke særlig gode, faldet er ringe, og vandføringen i de mindre vandløb – bortset fra kilder – meget ustabil. Da vindmøllerne omkring 1700 teknisk var blevet fuldt konkurrencedygtige, blev mange vandmøller i denne del af landet nedlagt og erstattet med vindmøller. I Jylland og på Fyn var forholdene for vandmøller betydelig bedre, og her var de i flertal i hvert fald til 1862.

Nybjerg Mølle i Egtved. Møllen, der blev restaureret af ejeren, har en stor mølleslø. Den drives af to underfaldshjul, og her kan man stadig køre ind og få sit korn malet. A. Jespersen fot.

Fredning af møller

Den rivende tilbagegang i antallet af møller på landet, der har fundet sted i dette århundrede, skyldes flere forskellige ting, men først og fremmest, at elektriciteten kom ud til gårdene, så man her kunne installere elektriske kværne og selv male det korn, der skulle males til foder. Mel- og grynmalingen var stort set flyttet til valsemøller i byerne. Hertil kom for vandmøllernes vedkommende mange steder regulering af vandløbene med sænkning af vandstanden. Endelig skete der det for alle møller, at vedligeholdelsesudgifterne blev alt for store i forhold til den ringe fortjeneste på mølleriet. Hvis en mølle ikke mere kunne køre, lod man den simpelt hen stå og forfalde. Det kunne forudses, at der i løbet af få år ingen møller var tilbage.

I denne nødsituation lykkedes det 1953 at få oprettet Nationalmuseets Mølleudvalg og senere foreningen Danske Møllers Venner, der på forskellig måde sørger for, at der bliver bevaret et antal særlig karakteristiske vand- og

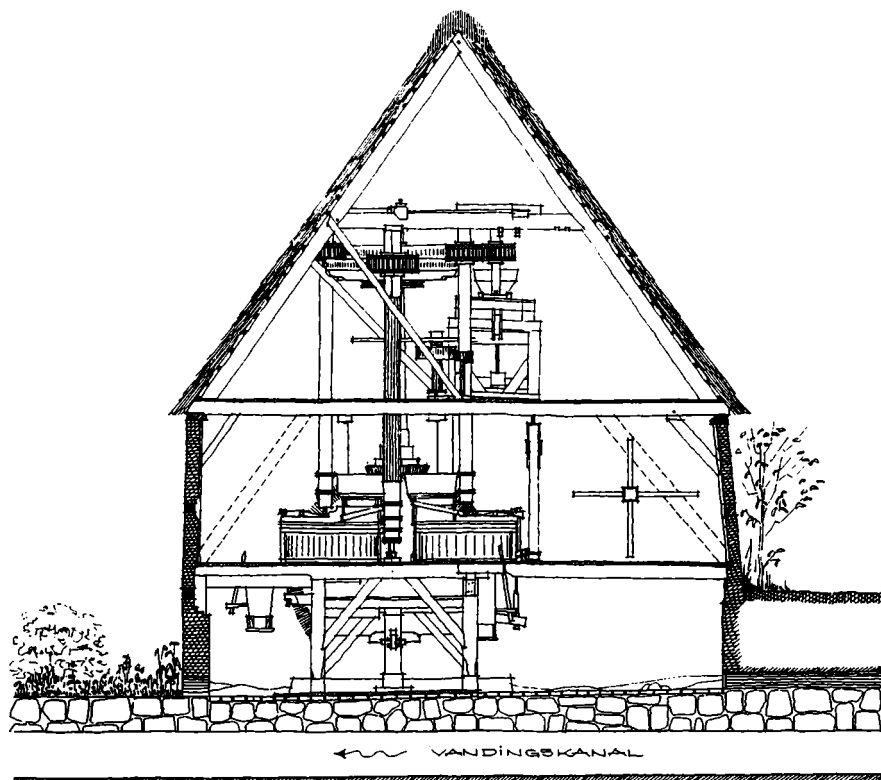
vindmøller. I den forbindelse må det nævnes, at den daglige leder af Nationalmuseets Mølleudvalg, ingeniør Anders Jespersen, ved en systematisk undersøgelse af landets møller har fundet ud af, at der rent teknisk findes flere forskellige typer af vand- og vindmøller, der er mere eller mindre knyttet til bestemte egne af landet. Man har derefter søgt at bevare repræsentanter for disse typer og helst der, hvor de hørte hjemme. Da møllernes placering i landskabet er noget meget væsentligt, har man rent principielt søgt at bevare dem på stedet og holde dem i gang der, kun undtagelsesvis er man gået med til flytninger. Det har vist sig, at hvis man ikke holder møllerne i gang, forfalder de meget hurtigere, og for turister, der kommer og besøger møllerne, er det utvivlsomt en særlig attraktion, at de kan få møllen at se, når den er i gang. Det er allerede lykkedes at frede og istandsætte en lang række møller, og flere står på programmet. Før restaureringen af møllerne går der omhyggelige studier og opmålinger. Man har opmålt og tegnet så godt som alle de møller, der tænkes bevaret samt en del, der næppe vil kunne bevares, men alligevel er af en vis interesse.

Vandkraft og industri

Det var imidlertid ikke udelukkende kornmøller, der benyttede vandkraften. Ligesom i andre lande i Vesteuropa er vor ældste industrihistorie nær knyttet til vandkraften, der har været brugt i en lang række virksomheder af meget forskellig art. Størst betydning har vandkraften haft for tekstilindustrien, papirindustrien, visse dele af metalindustrien samt for krudtværkerne.

Den største gruppe af virksomheder med tilknytning til tekstilindustrien var de såkaldte stampemøller, hvor hjemmenvævet klæde eller strikkede varer stamperedes for at give tøjet luv og gøre det mere slidstærkt. Tøjet blev anbragt i et stampekar, hvori der var urin og valkejord, og her blev det bearbejdet af store trækøller, der løftedes ved hjælp af vandhjulet og derpå faldt ned på tøjet. En lidt mindre grov behandling fik tøjet i valkemøllerne. I begyndelsen af 1800-årene var der ca. 240 stampe- og valkemøller i gang her i landet, men i slutningen af århundredet dalede antallet hurtigt. En af de sidste, der var i brug, var Svanninge Stampemølle på Fyn. Den er nu rekonstrueret og genrejst i Den Gamle By i Århus.

Nogle af stampemøllerne var direkte knyttet til manufakturer, hvor der vævedes tøj, og da spinde- og vævemaskinerne var opfundet, udvikledes på disse steder ganske naturligt virkelige klædefabrikker. Foruden disse blev der

Snit gennem Knagmølle. Møllen drives af et stort underfaldshjul, der trækker tre kværne; en lille grynkværn i overmøllen og to store grovkværne i mellemøllen. Opmålingstegning for Nationalmuseets Mølleudvalg.

ligeledes med vandkraft anlagt en hel række ret betydelige klædefabrikker: Den militære Klædefabrik i Usserød, Grejs Mølle ved Vejle, Brunshåb ved Viborg, Brede ved Mølleåen, Claesensborg øst for Sønder Felding, Kjør Mølle ved Ålborg og endelig i 1872 Hellebæk Klædefabrik, hvor Kronborg Gevær-fabrik havde ligget.

I metalindustrien trak vandhjulene hamre, blæsebølge og slibesten og drev valseværker og trådtrækkerier. Af virksomheder i denne gruppe bør først og fremmest nævnes Brede, Rådvad og Nymølle ved Mølleåen, Kronborg Gevær-fabrik ved Hellebæk, grundlagt af Christian 4., Haraldskær Kobberværk og Grejsdalens Hammerværk ved Vejle samt vigtigst af dem alle Frederiksværk, grundlagt 1751. Her var der 18 vandhjul i gang 1820, hvoraf dog tre ved

krudtmøllen, der havde afløst den tidligere krudtmølle i Donse, der igen var kommet efter Rådvad.

Papirindustrien har altid været meget kraftkrævende, også i gamle dage, da klude var det eneste råstof. Desuden krævede fabrikationen vand, og det er da ganske naturligt, at papirfabrikkerne er knyttet til vandkraften. Den første papirmølle i det nuværende Danmark blev anlagt i 1576 ved Hvidøre, men den blev hurtigt nedlagt. Det samme gælder en papirmølle i Århus, grundlagt 1643. Derimod blev Strandmøllen ved Mølleåens udløb den førende papirfabrik i en lang årrække, den var i gang fra 1648 til 1889. 1844 grundlagdes papirfabrikken i Silkeborg, der her udnyttede Gudenåens vandkraft. Byen Silkeborg voksede op omkring fabrikken, altså endnu en by, hvis oprindelse skyldes vandkraften. Endnu i slutningen af 1800-årene blev nye papirfabrikker anlagt ved vandløbene og havde til at begynde med vandturbiner som eneste drivkraft. Det gælder både Dalum Papirfabrik ved Odense og Mølleåens Papirfabrik ved Næstved. Foruden de her nævnte har der været lidt over en halv snes mindre papirmøller rundt om i landet.

Den sidste fase i vandkraftudnyttelsen er elektricitetsværkerne. Det begyndte med små jævnstrømsværker ved de gamle vandmøller, men de større elværker, der producerer højspændt vekselstrøm, kom først i gang omkring 1920. Det var mangelen på indenlandsk brændsel i forbindelse med vanskelighederne ved at få kul fra England under verdenskrigen 1914–18, der førte til at man tog fat på denne sag, og kort tid efter krigen kunne fire kraftværker tages i brug: Tangeværket eller Gudenåcentralen, Harteværket, Karlsgårdeværket og Vestbirkcentralen. Til disse er der siden kommet endnu et større el-værk ved Holstebro. For tiden leverer disse værker vistnok ca. 1/2 pct. af landets samlede elproduktion, men de er alligevel ikke uden betydning, og under sidste krig gjorde de god nytte.

Møllebroer og kroer

Vandkraften har, som denne korte gennemgang skulle vise, haft stor betydning her i landet gennem tiderne direkte som kraft i de fleste af vore kornmøller og i vore første industrianlæg, men den har også indirekte gjort sig gældende på mange måder.

Inden for landbruget var mølleren mange steder foregangsmand, idet der ofte var stort landbrug knyttet til vandmøllerne, og mange af dem var selvejere. Vigtigst var det måske, at mølleren som regel havde flere rede penge

Tadre Mølle ved Tølløse. Møllen er sat i stand og bruges stadig. Åen er opstemmet i en langstrakt sø langs dalsiden, og herfra ledes vandet gennem trærenden til overfaldshjulet. A. Jespersen fot.

mellem hænder end de almindelige bønder. I visse egne af landet brugte mølleren toldkornet til opfedning af stude, hvilket nok kunne give en god fortjeneste, samtidig med at det gav gødning til markerne. I hedeopdyrkningens første tid havde benstampemøllerne en ikke ringe betydning, idet de producerede benmel, der på grund af det store fosfatindhold var en udmærket omend langsomt virkende kunstgødning.

Mellem vandmøllerne og vejene er der et interessant samspil. Det er klart, at vandmøllerne bedst kunne anlægges, hvor åerne havde et godt fald, og det har de som regel på steder, hvor bunden er hård og med mange sten i. Sådanne steder var tillige de naturlige vadesteder, hvilket også var en fordel for møllen, fordi vadestederne fra de ældste tider har været bestemmende for vejforløbet. Ved de store møller blev der bygget dæmninger over åerne med broer ved frisluse og møllerende. Herved lettedes trafikken, og hvis møllebroen, som det ofte var tilfældet, var den eneste bro i miles omkreds, betød

det, at møllevejen trak anden trafik med sig og måske herved kom til at ændre et ældre vejforløb. At disse møllebroer virkelig har haft stor betydning ses af de mange privilegier, der blev udstedt, bl.a. til opkrævning af bropenge ved møllebroerne. Flere af de møller, der lå ved vigtige broer, udviklede sig naturligt nok til kroer, idet det jo i forvejen var skik og brug, at møllegæsterne kunne sidde i gæstestuen og få lidt at styrke sig på, mens de ventede på at få deres korn malet. I adskillige af vore byer kan gadeforløbet føres tilbage til bymøllens beliggenhed. Således er rimeligvis Dammen i Ribe anlagt dels af trafikmæssige grunde dels af hensyn til byens første mølle, Kongens Mølle, der blev grundlagt 1266 og ødelagt ved stormflod 1604. Lignende forhold kendes fra f.eks. Haderslev, Tønder, Vejle, Århus. I Odense er hovedgaden vest-øst-gående og går nord for åen. Det er Middelfart-Kertemindevejen. Skulle man til Nyborg eller Svendborg brugte man broen enten ved Munkemølle eller ved Ejby Mølle, og skulle man mod Fåborg brugte man også broen ved Munkemølle eller den ved Dalum Mølle.

Vejstrup Mølle nord for Svendborg, i baggrunden Vejstrupgård. Det lille vandløb er opstemmet i en møllesø, hvorfra vandet ledes til de to overfaldshjul. Møllen står foran en snarlig genindvielse. A. Jespersen fot.

Slusegårdens Mølle på Bornholm. Møllen, der har underfaldshjul, drives af Øleå. I forgrunden til venstre slusehuset, hvor man fanger ørred og ål. Tidligere var der også klækning af ørredyngel ved møllen. A. Jespersen fot.

Det at vandmøllerne helst skulle ligge på steder, hvor der var et godt naturligt fald, bevirkede også, at mange af dem kom til at ligge i forholdsvis snævre dale. Vejene ned til disse møller måtte enten gå i store sving eller i stejle, dybt nedskårne hulveje. Det så smukt og idyllisk ud. Man kan stadig finde disse gamle mølleveje, men i mange tilfælde er vejen nu rettet ud, lagt på dæmning eller flyttet helt bort. Ved Gøding Vandmølle ved Vejle Å kan man se et smukt eksempel på en sådan vejomlægning, men ved Runde Mølle nord for Løjt Kirkeby var vejforholdene så besværlige, at møllen nu ligger fuldstændig isoleret. I øvrigt er der her som ved mange andre nedlagte vandmøller anlagt ørreddamme.

Hvis man ønsker at finde lidt af den gamle mølleromantik kan det efterhånden være svært nok. Christian Winthers vandmølle i Hjortens Flugt, Vindbyholt, er for længst nedlagt, men lidt af stemningen finder man stadig i den nærliggende Blåbæk Mølle, der er smukt istandsat, og hvor Christian Winther

Nørholm Vandmølle ved Varde. Møllen er ude af drift, men skal istandsættes. Den havde i sine velmagtsdage to store underfaldshjul, hvilket endnu kan spores på møllehuset. Det var en af de største møller i Vestjylland. A. Jespersen fot.

ifølge overleveringen skal have boet en tid. Vi må affinde os med, at de fleste vandmøller er nedlagt, men møllestederne hører stadig til de smukkeste her i landet. Hvis man på ture vil finde frem til særligt smukke steder ved vore vandløb, gør man klogt i at gå efter de gamle møllesteder. Det kan bl.a. gøres ved hjælp af lidt ældre kort, hvor de nu nedlagte møller er afsat.

Det er naturligvis umuligt her at opregne alle de naturskønne steder, der kan findes på denne måde, både ved møller og gamle fabriksanlæg, ja selv ved de moderne el-værker, hvis kunstige søer man også kan glæde sig over. For dog at give et par gode råd er nedenstående meget ufuldstændige liste udarbejdet. Den omfatter ikke kun de fredede og istandsatte møller, men også nedlagte møller, møller, der ligger i ruin, moderne møller med turbine samt nogle af fabrikkerne, der er eller har været drevet ved vandkraft. Fælles for alle stederne er kun, at de er smukke, og heldigvis er mange af dem også blevet fredet:

Højris Mølle og Kjeldal Mølle ved Vegger i Himmerland – Fabrikkerne ved Søndermølleå ved Viborg – Non Mølle og Dollerup Mølle samt møllestedet ved Niels Bugges Kro, alle ved Hald Sø – Pøtmølle ved Frijsenborg – Femmøller på Mols – Ryemølle – Skvætmølle ved Skanderborg – Vestermølle syd for Nørre Snede – Blirup Mølle øst for Horsens – Nørholm Mølle øst for Varde – Grejsdalens mange møller – Fabrikkerne ved Randbøldal – Nybjerg Mølle ved Egtved – Børkop og Brøndsted Møller nordvest for Fredericia – Gudsø Mølle mellem Kolding og Fredericia – Knagemølle ved Kongeåen syd for Vejen – Tørning Mølle vest for Haderslev – Runde Mølle på Løjtland – Rends Mølle – Vibæk Mølle på Als – Ore Skovmølle sydvest for Børgense – Vejstrup Mølle nord for Svendborg – Tværskov Mølle nordvest for Odense – Sallingelunde Mølle vest for Ringe – Kaleko Mølle ved Fåborg – Arreskov Mølle ved Arreskov Sø – Lille Mølle og Æble Mølle ved Refs Vindinge – Tadre Mølle øst for Tølløse – Vintremøller – Blåbæk Mølle ved Fakse – Dellinge og Hule Møller syd for Ledreborg – Fabrikkerne ved Mølleåen og Hestetangs Mølle ved Mølleåen vest for Farum – Slusegårdens Mølle på Bornholm.

Dyrelivet

Af HANS HVASS

Ved de danske vandløbs dyreliv forstår man først og fremmest det dyreliv, som findes nede i vandet i form af fisk, samt insekter og andre hvirvelløse dyr; men dertil kommer også de dyr, som færdes langs vandløbene, og som er mere eller mindre afhængige af vandet.

Naturligvis varierer dyrelivet fra vandløb til vandløb og er blandt andet meget afhængig af strømhastigheden, som kan være fra mange meter i sekundet til kun få centimeter, og som tillige skifter fra måned til måned. Men der er desuden andre faktorer, som indvirker på dyrelivet: temperaturforholdene og iltmængden i vandet, foruden surhedsgraden, kalkholdigheden og de eventuelle forureninger. Plantevæksten i og langs vandløbene kan også influere stærkt på livsbetingelserne, og det samme gælder bundforholdene, idet der kan være stenet, gruset, sandet eller dyndet bund. Og dertil kommer den tilstedeværende næring.

I det følgende vil der, uden at der bliver taget hensyn til de forskellige vandløbs beskaffenhed, blive omtalt en række af de dyr, som er karakteristiske for mange af Danmarks åer og bække.

Pattedyr

Af danske pattedyr må odderen og vandrotten siges at være de to arter, som er nærmest knyttet til åer og bække, både langs bredden og ude i vandet.

Uagtet odderen er et karakteristisk vandløbsdyr, er den desværre sjælden at få at se, ikke alene fordi den lever et stille og skjult liv, men også fordi den er fredløs hele året, så længe den gamle jagtlov gælder, hvori der oven i købet endnu gives tilladelse til at sætte oddersakse i vandet.

Men selv om odderen er i stærk aftagen, findes den endnu næsten overalt i Danmark, bortset fra Bornholm. Den svømmer udmærket ved at bugte krop og hale, samtidig med at den styrer med poterne. Føden består mest af gedder, aborrer, laks og ål, men den tager blandt andet også krebs og frøer. De største af fiskene slæber den hen til en af sine ædepladser ved åbredden, og hvis der er føde nok, nøjes den med at æde hovedet og noget af fiskens ryg.

Vandrotten eller mosegrisen har ofte sit bo ved åbredden. Den lever udelukkende af planteføde. Arthur Christiansen fot.

Odderen har sit bo under træerødder, hvor den slæber siv og rørstængler, mos og tørt græs sammen. I modsætning til andre pattedyr yngler odderen ikke på nogen bestemt tid, så man kan finde nøfydte unger næsten hele året rundt.

Vandrotten eller mosegrisen er en rottestor gnaver, som man ofte kan se svømme og dykke i åer og bække, hvor den sædvanligvis har sit bo ved bredden. Det er ikke den, men vandrerotten, også kaldet den brune rotte, som svømmer ud og tager ællinger og bliskyllinger. Vandrotten er vegetarianer og lever af korn, kløver, kartofler og bark, og kan gøre stor skade ved at overgnave rødder og mindre træer under jordoverfladen. Den er almindelig næsten overalt i Danmark og særdeles formeringsdygtig, idet den kan få flere kuld på op til otte-ni unger i løbet af sommerhalvåret.

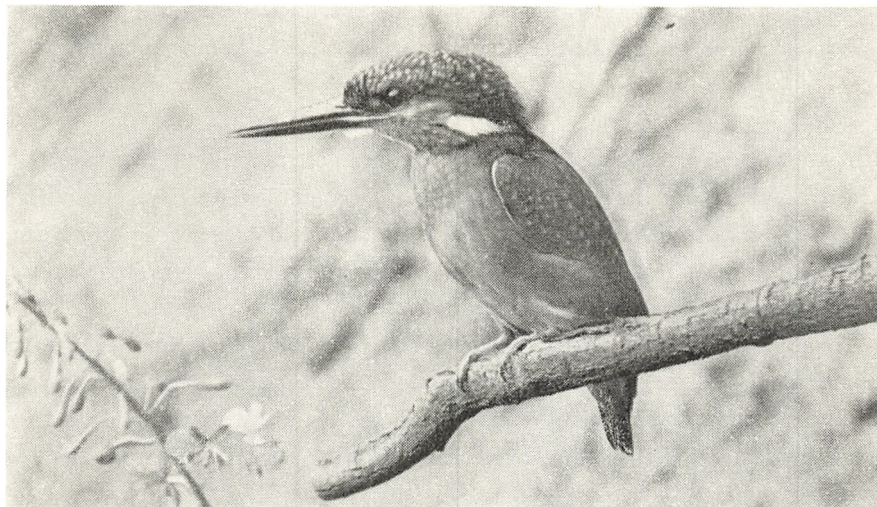
Fugle

Ligesom der er to karakteristiske vandløbspattedyr, er der også to karakteristiske fugle, vandstæren og isfuglen. Vandstæren med det snehvide bryst er omtrent på størrelse med en stær, men er gærdesmutterlignende i formen, og er den eneste spurvefugl, som kan svømme og dykke. Den lever af vårfluelarver og andre larver, som findes i vandet. Fra en stor sten ved søbredden eller ude i åen dykker den på hovedet i vandet og løber omkring på bunden med halvt udfoldede vinger i flere sekunder. Et øjeblik efter at den er kommet op, dykker den ned igen, og sådan kan den blive ved gang på gang. Vandstæren har kun ynglet en enkelt gang i Danmark, men den er til gengæld en ret almindelig vintergæst.

Isfuglen lader sig ikke forveksle med nogen anden dansk fugl; den er betydeligt mindre end en stær, har skinnende blågrøn ryg, rustrød underside og meget langt spidst næb. Isfuglen er fåtallig som ynglefugl, men er her hele året. Reden bygger den i åbrinker, hvor den hugger det lange, vandrette indgangsrør og redestedet ud med næbbet. Isfuglen sidder ofte på en gren ude

Vandstæren er den eneste spurvefugl, som kan svømme og dykke. Den er en ret almindelig vintergæst i Danmark. Arthur Christiansen fot.

Isfuglen sidder ofte på en gren ude over vandet og styrter sig pludseligt på hovedet ned efter en småfisk eller et vandinsekt. Arthur Christiansen fot.

over vandet og pludselig kan den styrte sig hovedkuls ned efter småfisk eller vandinsekter; men den kan også stå stille i luften som en terne og så styrt-dykke.

Krybdyr og padder

Det mest typiske vandløbsdyr blandt Danmarks krybdyr og padder er sno-gen, selv om det er ret almindeligt at se grønne og brune frøer springe på hovedet i vandet, når man færdes langs åbredden.

Snogen har en sydøstlig udbredelse i Danmark, idet den mangler nord for Limfjorden og kun findes enkelte steder i Vestjylland. Den foretrækker stille vand, men man kan ofte se den svømme medstrøms eller modstrøms med hovedet oven vande på jagt efter småfisk og frøer. Den er Danmarks længste slange med en gennemsnitslængde på 70–90 centimeter, men undtagelsesvis kan den blive meget længere, og det længste danske eksemplar målte 130 centimeter. Snogen kan minde om en sort hugorm, men kan kendes på sine to nakkepletter, som kan være hvide, gule eller orangefarvede. Når snogen ikke er på fangst til lands eller til vands, ligger den ofte og soler sig i græsset ved åbredden. I begyndelsen af april kommer den frem af dvale, i juli–august lægger den æg, og i begyndelsen af september kommer ungerne ud af æggene

og lever til at begynde med mest af insekter. Når kulden sætter ind i oktober, går snogen i dvale i stengærder, under trærødder eller i kompostbunker.

Fisk

Fiskene er den dyregruppe, man først og fremmest tænker på, når man taler om dyrelivet i vore vandløb, og det er især de almindelige og velkendte fiskearter så som laks, ørred, gedde, ål, skalle og aborre, det drejer sig om. Der er dog også grund til at omtale så typiske ferskvandsfisk fra bække og åer som stalling, elritse, grundling og bæklampret.

Nogle af de her nævnte fisk tilbringer ikke hele livet i ferskvand; det gælder blandt andet laksen, der lever den meste tid i havet som sølvhvid blanklaks. Men om foråret og sommeren vandrer den op i vandløbene og finder frem til ynglepladser med frisk strøm, hvor den lægger sine æg i bundgruset på lavt vand.

I Danmark foregår vandringen næsten udelukkende i de større vestjyske åer. Hunnen former en grube på bunden af åen ved at lægge sig på siden og hvirvle grus og småsten op ved kraftige slag med halen. Derpå udgyder hunnen æg og hannen sæd over gruben. Hunnen svømmer så lidt fremefter og former en ny grube, hvis bundmateriale delvis hvirvles hen over den første grube og dækker de befrugtede æg med grus og småsten. På den måde fortsætter hunnen med at forme nye gruber, hvor æglægningen kan fortsætte. Når gydningen er overstået, vandrer nedfaldslaksene ud til havet. I al den tid, de har opholdt sig i det ferske vand, har de ikke taget næring til sig og er blevet så magre og udsultede, at mange af dem går til grunde. Men de, der når ud i havet til den rigelige føde, kommer hurtigt til kræfter, og et eller to år senere søger de atter op i fersk vand.

Laksen kan undtagelsesvis blive 160 centimeter og veje 40 kg; men som regel bliver den højst 100–125 cm.

Der findes tre biologiske ørredformer: havørred, søørred og bækorred, som alle kan findes i vore vandløb. Havørreden eller laksørreden er den største, 80–100 centimeter, og ligner laksen meget. Som blankørred trækker den fra havet op i åer og bække for at gyde i oktober–januar, og derpå vender den tilbage i havet som nedfaldsørred.

Søørreden er næsten lige så stor som havørreden, men lever kun i ferskvand; den vandrer fra søerne op i bækkene for at yngle.

Bækorreden er en hæmmet form, som ikke bliver mere end 20–60 cm lang

Gedden er den største fisk i vore ferske vande og findes i de fleste søer og større vandløb. Erik Parbst fot.

og 1 kg tung. Den kaldes også forel, en betegnelse som desuden anvendes om små hav- og sørreder. Bækørreden forbliver hele livet i vandløbene og foretrækker strækninger med livligt rindende vand og stenet eller gruset bund.

Der foregår en omfattende kunstig udklækning af ørredunger, som sættes ud i de frie ferskvande. Om efteråret fanger man kønsmodne ørreder og presser forsigtigt deres æg og sæd ud i et kar, hvorpå æggene bliver anbragt i klækkebakker i rindende vand, indtil vinteren er overstået. Så snart foråret sætter ind, klækkes æggene, og kort tid efter er yngelen klar til at blive sat ud i vandløbene.

Stallingen lever i de store åer, som løber til Vesterhavet og er desuden udsat forskellige andre steder, blandt andet i Gudenåområdet. Den er 30–60 cm og veksler meget i farve; i yngletiden er den påfaldende mørk. Den har en timianagtig lugt og er en yndet sportsfisk.

Gedden er den kendteste og største af vore ferskvandsfisk, som regel 40–100 cm, men kan undtagelsesvis blive 150–190 cm. Den findes i de fleste af vore søer og større vandløb og desuden i Østersøen og det sydlige Øresund.

Gedden står ofte på lur mellem vandplanterne efter fisk, som undertiden er af dens egen art og størrelse eller endog større end den selv, hvad der kan føre til, at begge parter kvæles og omkommer. Gedden plejer at lege i marts-april, æggene klæber fast til vandplanterne og klækkes i løbet af godt og vel en halv snes dage. Ligesom for bækørredens vedkommende foregår der en omfattende kunstig klækning og udsætning.

Aborren varierer meget fra sted til sted i farve og størrelse og bliver 15-50 cm lang. Den er meget almindelig i Danmark, blandt andet i åernes nedre løb og leger i marts-maj på bevokset, ret lavt vand. Som regel holder aborrerne sammen i stimer, som jager langs bredderne eller ude over bunden.

Skallen må anses for at være den almindeligste fisk i vore søer, åer og bække, hvor den færdes i småstimer og leger i april-maj.

Ålen kommer til verden i Sargassohavet, men tilbringer næsten hele sin tilværelse i vandløb og søer. Mens den vokser, er den gul på undersiden og kaldes gulål; når den er udvokset bliver undersiden sølvhvid, og i den skikkelse hedder den blankål. Føden består af bunddyr, småfisk og rogn, og det er især om natten, at ålen søger føde. Den er almindeligere og spiller større rolle for fiskeriet i Danmark end i noget andet land.

Elritsen og grundlingen er et par typiske vandløbsfisk på godt og vel en halv snes centimeter. De færdes i småstimer i mindre åer og bække med klart rindende vand og sandet eller stenet bund. Begge arter er almindeligst i Jylland, men findes også flere andre steder i danske åer og bække.

Bæklampretten hører for så vidt ikke med til fiskene, idet man har udskilt lampretter og slimål i en gruppe for sig, rundmundene, sideordnet med de øvrige fisk. Lampretterne kaldes også negenøjn, fordi man har regnet de syv gælleåbninger og det uparrede næsebor for øjne og således talt ni øjne, når man så fisken fra siden. Bæklampretten kan blive 30 cm og findes i talrige danske vandløb.

Insekter

Selv om man lægger mest mærke til fiskene, er der ingen tvivl om, at insekterne er langt de talrigeste i vore vandløb, både hvad arts- og individantal angår; men der skal her blot omtales fem arter, som er blandt de almindeligste og mest typiske i de danske vandløb.

Hvirvlerne er de blanke sorte biller på 0,5 cm's længde, som man så ofte ser svømme i kredse på vandet ved hjælp af deres åreformede mellem- og bag-

ben. Hvis hvirvlerne bliver foruroligede, kan de pludselig forsvinde fra overfladen og dykke ned.

Damtægerne er meget almindelige på overfladen af søer og åer, hvor man kan se dem skøjte af sted på vandhinden med deres fire bageste ben, mens det forreste par bliver holdt parat til at fange smådyr med, som er faldet ned på vandet.

Rygsvømmeren svømmer som regel med bugsiden i vejret og bruger det bageste benpar til at svømme med. Den griber byttet med sine fire forreste ben og dræber det med sin sugesnabel.

Bugsvømmeren, der minder om rygsvømmeren, tilbringer den meste tid på bunden af vandet, men må med mellemrum op til overfladen for at ånde.

Flertallet af vårfluelarverne findes i søer og grøfter; men der er også en del arter, som har specialiseret sig i at leve i rindende vand, og som hæfter småsten eller småpinde langs rørets sider og derved hindrer, at det bliver revet med af strømmen.

Vandløbene i litteratur og kunst

Af NIELS TH. MORTENSEN

„Når man ligger og ikke kan sove, så har man ... alene at forestille sig de smukkeste vande, man nogen tid har set, de kildevæld, søer og floder, som man engang måtte have betragtet med fornøjelse; da disse billeder forårsager en vis fugtning, som lidt efter lidt trækker søvnen efter sig, så at man ... på poetisk måde sover ligesom i Nymphernes og Nerreidernes arme,“ læser man i den såkaldte „kloge mands håndbog“ – en lægebog udgivet af agent Hans Holck på J. R. Thieles Forlag, 1775.

Denne poetiske opfattelse af kildevæld, søer og floder var næppe almindelig før år 1800 – i hvert fald har den kun yderst sjældent fundet digterisk form, og en af de få undtagelser finder man i den skønne, gamle kristelige dagviser, hvor „de strømme de rinde så frydelig op under de grønne lunde“.

En anden sag er, at søer og vandløb spillede en stor rolle i almuens sagnverden. Mens Havfruen boede i det åbne vand langs vore kyster og kun sjældent vovede sig op i åen, levede Nøkken ifølge nordisk folketro i bække, åer og søer; her forsøgte hun at lokke mennesker til sig, ofte under en eller anden forklædning. Nøkken er – ligesom Havfruen – behandlet i flere af vore folkeviser.

En langt alvorligere, halv kristelig almuetro var knyttet til de såkaldte hellegilder, hvoraf der var mange udover det ganske land. Disse væld, der havde helbredende virkning, kunne som den hellige kilde ved Haraldsted, hvor Knud Lavard blev myrdet, være sprunget frem af jorden, fordi et fromt eller uskyldigt menneskes blod var blevet udgydt dér, eller blot en ophøjet person på en eller anden måde havde haft berøring med stedet. Da dronning Margrethe var død, førtes hendes lig på vogn ad Roskilde til. På Store Hagelse mark fløj et klæde fra kisten hen på jorden, og på stedet, hvor klædet faldt, udsprang en hellig kilde. Den kaldtes Dronningekilde, hedder det i Evald Tang Kristensen Danske Sagn. Sct. Hansaften var der i gamle dage – enkelte steder endnu omkring århundredskiftet – tilstrømning af syge til de hellige kilder, for det var især på denne aften, at vandets lægende kraft gjorde underværker. Jørgen Sonne har i 1847 malet et uforglemmeligt indtryk af denne kult: Sct. Hans nat. De syges søvn på Sct. Helenes grav ved Tisvilde. Billedet

Jørgen Sonne: Sct. Hans nat. De syges søvn på Sct. Helenes grav ved Sct. Helenes Kilde i Tisvilde, 1847. Statens Museum for Kunst.

viser i et storslået natursceneri, hvorledes syge kvinder og mænd med deres pårørende i andagtsfuld venten har slået sig ned omkring den hellige kilde ved Sct. Helenes grav.

Guldalderen

Dette maleri er et af de fornemste udtryk for den nationale bevægelse, der i første halvdel af forrige århundrede havde grebet danske kunstnere, digtere og komponister. Den udsprang af det romantiske syn på fædrelandet, som allerede Johs. Ewald i 1779 så magtfuldt indledte med hymnen Kong Kristian stod ved højen mast –, og som nåede sit poetiske højdepunkt i Oehlenschlägers, J. L. Heibergs, Ingemanns, H. C. Andersens, Blichers og Grundtvigs lyriske digtning.

I det romantiske Danmarksbillede, der skabtes af disse Guldalderens digtere og malere, har den store, rolige vandflade, hvor „bøgen spejler sin top i bølgen blå“, og hvor „månens stråler spille henad søens glar“, en langt bety-

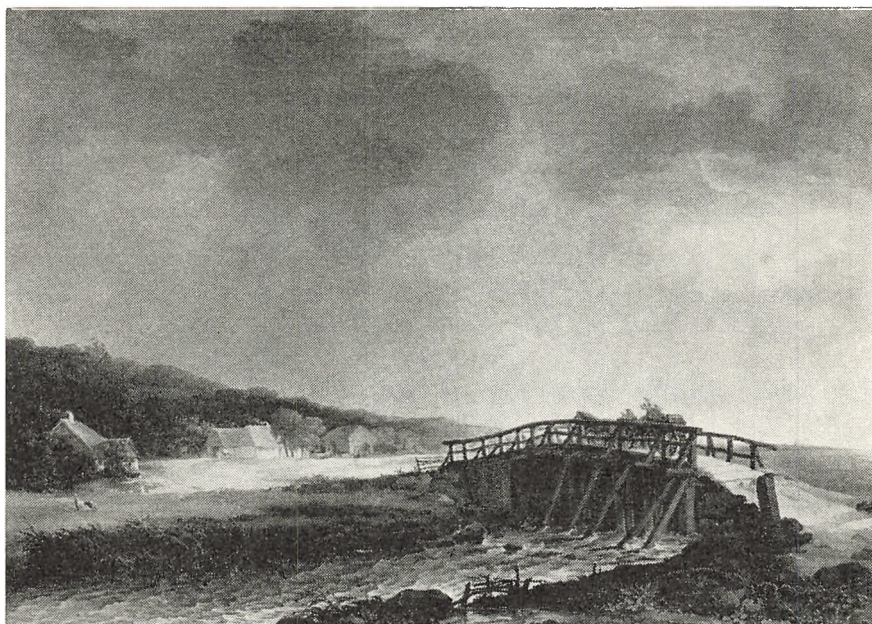
deligere placering end de egentlige vandløb. Bækken er for uanselig til at gøre sig gældende, og åen er prosaisk, hvad enten den løber gennem et fladt bondeland med kvæg og møllekværn, eller den fungerer som sanitær udskyldning for byen, hvor konerne står hele dagen langs dens bredder og skyller tøj, før den optager al stadens latrin og skrald i sin mer og mer mudrede og ildelugtende strøm.

Af periodens digtere er det ret beset kun H. C. Andersen, der har været suveræn nok til at skrive om alle slags små og store vandløb lige fra rendestenen, hvor både stoppenålen og den standhaftige tinsoldat kommer ud for deres livs sejlads, til kanalen, hvor den grimme ælling svømmer rundt blandt stolte svaner. Men størst rolle spiller dog åen for ham, og det havde den gjort siden hans barndom. Odense Å løb nede for enden af gaden, hvor hans mor, der var vaskekone, havde fast skylleplads lige overfor Munkemølle. I H. C. Andersens eventyr er der mange åer: Tommelise sejler ned ad en stor, bred å på et åkandeblad; Store Claus drukner i en å; Ib og Christine sejler på Gudenå; ding-dang! klinger det fra klokkedybet i Odense Å, hvor Aman- den bor ... I eventyret Hun duede ikke finder vi dette realistiske hverdagsbillede fra Odense Å: „... Han gik om ad gaden, ind i gyden, ned til åen, hvor moderen stod ude i vandet ved toestolen og slog med tærskelen på det svære linned. Der var strømning i vandet, thi vandmøllens sluser var oppe, lagenet drev for strømmen og var nær ved at rive toestolen om; vaskerkonen måtte holde imod. 'Jeg er nær ved at sejle!' sagde hun ...“

Hvis Guldalder-digtere iøvrigt nævner åer og bække, er det gerne i en eller anden symbolsk betydning; dog har Grundtvig i Jyllands pris dette ligefremme naturmaleri:

Men langs med heden bække små
sig klare, vævre vinde,
de mødes tit til mægtig å,
og tit i sø de rinde,
dér lege flink de fiske små,
og møllejul i dammen gå
og varme hårde stene.

Men ellers bruges bækken helst som et billede på kvindelig koketteri. „Og så kæk som en bæk mellem blomsternes flok glimter øjets blink fornøjet, flink bag rødbrune lok,“ skriver Chr. Winther.

I. C. Dahl: Broen over Tryggevælde Å, ca. 1815. Statens Museum for Kunst.

Emil Aarestrups erotiske bæk-billede i digtet *Angst er mere tragisk*:

Hold fastere omkring mig ...
 ... Om lidt så er vi skilt ad
 som bærene på hækken;
 om lidt er vi forsvundne
 som boblerne i bækken.

Det er dog kilden – og søen, hvor „svanen i det klare vand sig spejler, nattergalen højt i busken slår“, der øver mest tiltrækning på de romantiske digtere i deres åndfulde lyriske betragtninger. Hos Ingemann „springer en kilde ved livstræets rod“. Ludvig Bødtcher står 1837 i Nebbegårds have og sammenligner Marthes kilde med en ødsel dreng, „der spreder sølvet ud iflæng“, og med „en mø fra dunkle hjem, hvem bejleren forfølger; du finder jordens dør på klem – småleende du kommer frem i jomfrurene bølger“. Under Fyensrejsen 1846 gør Oehlenschläger ophold ved Caroline-kilden i Svendborg:

Kilden er en herlig ting,
hvor den viser sig på jorden
med sit klare strålespring;

digter han og fortsætter med at beskrive den som Jættens søn imellem klipper;

men hvor den udvælder atter
mellem blomster skjult i løn
fødes den som Alfens datter.
Der er Ellepigens hjem.

Guldalderens malere havde ligesom digterne svært ved at få øje på åens skønhed. Erik Pauelsen malede dog allerede i 1788 en Udsigt mod Frederiksberg kirke og slot, hvor Ladegårdsåen flyder bred gennem forgrunden og spejler himlens aftenlys i sine lette krusninger, og I. C. Dahl skildrede omkring 1815 Broen over Tryggevælde Å i et stormfuldt sceneri. Men da den egentlige „kortlægning“ af Danmark tog sin begyndelse med C. W. Eckersberg og hans

P. C. Skovgaard: Parti ved Hallebye Å. Kvæget malet af Johan Ths. Lundbye, 1847. Den Hirschsprungske Samling.

Dankvart Dreyer: Efterårsdag ved Odense Å. Fra Bleghaven udenfor Møllebro, ca. 1846. Statens Museum for Kunst.

elever, var det især de store linjer i landskabet, der tiltrak opmærksomheden. C. W. Eckersberg valgte selv fortrinsvis den åbne kystlinje og det friske, blå hav. Johan Ths. Lundbye og Dankvart Dreyer foretrak udsigten ind over land og indsøer, Lundbye de mere idylliske sjællandske partier, Dreyer de store jyske bakkedrag, bl.a. omkring Silkeborg. P. C. Skovgaard blev frem for nogen skovens maler, bøgeskovens blide majestæt, træernes gotiske „arkitektur“; men alle har de mere eller mindre bække og åer med i deres landskaber. Når P. C. Skovgaard i 1847 sammen med venen J. Ths. Lundbye besøger Åmosen og skildrer det skønne Parti ved Halleby Å – på dette billede har Lundbye malet kvæget – eller når han gentagne gange i årene mellem 1852 og 1867 stiller sit staffeli op ved åens bred i Vejle enge, er det dog ikke så meget for vandløbenes skyld som for at male den store rytme i engdraget og de omliggende højder med deres trægrupper.

Guldalderens malere havde en fint udviklet sans for landskabsrytmen og formåede med instinktiv sikkerhed at placere skyer og træer, kvæg og høstakke,

søer og vandløb i kompositionen. Det gælder også for Dankvart Dreyers vedkommende. I hans landskaber med søer og vandløb har man aldrig indtrykket af, at billedet er malet direkte for at skildre kilden, bækken eller åen, snarere kan det være en bro over bækken eller et møllehjul i åen, der fanger blikket – eller som i Efterårsdag ved Odense Å en næsten impressionistisk skyggespejling i vandfladen. Der findes enkelte undtagelser, som når Skovgaard i 1844 maler Susåens oversvømmelse. Derimod stiller man sig skeptisk overfor den hovedrolle, en ældre kunsthistoriker tildeler en blinkende å i P. C. Skovgaards Begyndende aftenslumring i en skov – et motiv fra Islinge 1860 – når han skriver: „... man venter at se elverfolket komme til syne ved åen, der skyder sig frem mellem blomster og svaje skovstammer“. Sådanne sværmeriske idéer lå langt fra Skovgaard.

Den af periodens kunstnere, som er nærmest ved at gøre åen til „hovedperson“, er paradoksalt nok vores store figurmaler i klassicistisk stil, Constantin Hansen, der kun har malet få landskabelige motiver. Men i 1853 begyndte han i Vejle enge på det billede Badende og legende drenge, der i dag hænger ufuldendt på Den Hirschsprungske Samling. Når Constantin Hansen her giver åen en så fremtrædende plads, er det naturligvis for at motivere de mange nøgne og halvpåklædte figurers bevægelse og fastholde dem i en stor, landskabelig rytme, hvor åen, de fjerne bakker og de drivende skyer er væsentlige komponenter.

Selv om åen er mindre iøjnefaldende i Lundbyes fine tegning til Kaalunds sørgelige fabel om den dræbte vildand, har dog dette åparti og denne and uforglemmeligt prentet sig i barnets erindring:

I skoven risled den klare å,
 en blodig vildand bag sivet lå,
 af jægerens bøsse var den dræbt,
 den havde sig hen til reden slæbt.
 Nu stod omkring den de ællinger små,
 de kunne det slet ikke ret forstå ...

Det er anderledes muntre toner, der lyder i Christian Richardts Forårsviser:

Tralala' synger bækken og hopper af sted:
 Småsøstre bag hækken, kom med, kom med!
 Havet, vor moder, hun råber af længsel,
 solen har sprængt hendes grånende fængsel,

Henrik Schousboe: April, ca. 1907. Statens Museum for Kunst.

nu svulmer hun atter i kåben blå
 og vil gynges ved sit bryst sine døtre små ,–
 kom med!

Denne vise kunne være skrevet til Godtfred Rumps En skovbæk. Løv-springstiden. Fra Præstevangen ved Frederiksborg, 1879. Den rene idyl. Men idyllen blev en smule fersk, efterhånden som den op gennem århundredet uddyndedes i talløse skov- og sofastykker af Chr. Zacho og andre, ringere fortolkere af bøgeskoven. Også vandmølle-motivet med det stråttækte hus og de

friserede træer, der spejler sig i åen mellem de dykkende ænder, blev meget efterspurgt.

Symbolismen

Viggo Pedersen havde i begyndelsen af firserne modtaget stærke indtryk af den såkaldte Barbizonskole – Corot, Rousseau, Millet m.fl. – som malede fine naturstemninger i skoven ved Fontainebleau og i engene langs Seinens bred. Han fulgte traditionen op fra P. C. Skovgaard-Lundbye og skabte i halvfemserne en række billeder fra Åmosen, hvor de gule engblommer lyser i et gyldent, impressionistisk forårsflimmer langs Halleby Å. Ja, hele strækningen gennem Ådalen op til Skarridsø blev efterhånden et sandt kunstens paradis, og da Poul S. Christiansen i årene 1894–95 malede sit berømte billede Dante og Beatrice i Paradis tog han det landskabelige motiv herfra, til dels ved hjælp af en tegning fra P. C. Skovgaards hånd.

Nu var den danske å fra at være en prosaisk skyllestrøm næsten blevet et paradisisk symbol – i hvert fald blev den det, da Ejnar Nielsen i Den blinde pige fra 1896 lagde guld på Gern Å, der i baggrunden bugter sig gennem dalen under de mørke banker. Pigen kan ikke se åen, men hun kan høre den og drømme om den – som hun kan drømme om og undres over den blomst, hun står med i hånden. Det er også en let stiliseret paradis-å, øjet møder i Henrik Schousboes April, hvor et ungt, nøgent par – det kunne være Adam og Eva – nænsomt kærtegner hinanden på den høje åbrink, hvorfra der er udsigt over vidtstrakte enge i tindrende sollys.

Et mere ægte malerisk udtryk for symbolismen finder vi hos Albert Gottschalk, hvis Åløb med en bro fra 1887 rinder med melodisk tungsind. Han tilhørte kredsen omkring Johannes Jørgensen.

Hvad er vor sjæl, som famler og som fejler,
mod denne bæk, der vandrer sine veje
i blinde – nu, som da den nyfødt vælded?

digter han i 1892. Endnu mere karakteristiske for Johs. Jørgensen er disse strofer:

Der er en brønd, som rinder
og risler nat og dag,
og over den sig hvælver
et lindetræ som tag ...

Der er en brønd, som rinder
og risler nat og dag –
den risler lutter minder
som dybe hjerteslag ...

Albert Gottschalk: Åløb med en bro, 1887. Statens Museum for Kunst.

En anden af vore symbolistiske digtere, Thor Lange, har malet dette blide, impressionistiske billede af et vandløb:

Se, svagt fortone sig de blanke vande
i gyldengrønt og blegnet himmelblåt,
og strømmens sølvspejl er som let betrådt
af fine skyer med lyserøde rande.

Disse linjer kunne være skrevet om en hvilken som helst dansk å, „farverne“ er danske; men i sandhedens interesse må det oplyses, at der er tale om den grænseflod, der skiller Tyskland og Frankrig.

Vi har vor egen grænseå:

Jeg gemmer i mangel af blomsterflor
et ensomt vissent strå;
det strå har vokset på hellig jord
tæt sønden for Skodborg å –

skriver den samme digter. Næppe nogen dansk å har været genstand for så mange poetiske sørgetoner som Skodborg Å – eller Kongeåen, som vi plejer at kalde den. Ved Genforeningen i 1920 gav Helge Rode den almindelige stemning udtryk i disse ord: „Sorgomsuste Kongeå, atter skal din vove gå, glad igennem enge ...“

Men vi er kommet et par tiår for langt frem. Vi må tilbage til slutningen af 1880'erne, da også L. A. Ring tenderede den symbolistiske retning; efterhånden som hans grå farve blev mere og mere rensat for litterære biklange, tonede en ny, klar hverdag frem. Rings yndlingsmotiv var den sjællandske landsby, i det hele taget Sjælland – og bortset fra engang i 1888, da han skildrede Bryrup Langsøs udmunding i Bryrup Å, har han også altid foretrukket de sjællandske åer, Susåen og Køge Å.

I Jylland malede Hans Smidth samtidig omkring Gudenå, bl.a. det næsten fotografisk pudsige Færge på Gudenå, hvor man ser et hestekøretøj og en halv snes mennesker blive trukket over den brede å. Også Karup Å besøgte han ofte, f.eks. en efterårsdag i 1893, da storkene havde samlet sig til rejsen på Karup kirketag. En menneskealder senere var det Hans Smidths arvtager, Alfred Mårtens, som fortalte os om det ejendommelige liv, der rørte sig langs den jyske å: Toggefiskere langs Karup Å fra omkring 1930.

Den nye tid

På det tidspunkt havde Jeppe Aakjær givet Karup Å en lige så central placering i poesiens Danmark, som Odense Å fik gennem H. C. Andersen. At citere alle de bredt malende strofer, Aakjær har skrevet om Karup Å, ville fylde mange sider. I det store digt Karup Å fra 1901 følger man dens løb gennem et helt døgn, indtil den „dykker i dyben fjord“:

Hult åen klunker ved midnatstide,
 når månen skjærer i pytter små
 og tågestøtter langs bredden skride
 og sadle engene abildgrå.
 Da hulker vandet fra dulgte kilder,
 mens væslet virmer om broens piller,
 og kastevinde gør ganeriller
 i månespejlet på Karup Å.

Th. Philipsen: Fra Vorså, ca. 1890. Ny Carlsberg Glyptotek.

I digtet Der dukker af disen – ruller

de bække så tungt gennem dal,
 langmodigt ta'r åen imod
 og skrider til havs i en sindig spiral,
 forinden den drev det til flod.
 Men hvor den kan glitre en sensommerkvæld,
 når laksen går op mod dens strøm,
     når siv og når flæg
     får dugstænk i skæg,
 og dagen går bort som en drøm.

Sidst følger verset: „Hvad var vel i verden det fattige liv“, der munder ud i disse linjer:

Om ikke vi drog fra det yderste hav
 for bøjet og rynket at stå
     og høre de kluk,
     de mindernes suk
 fra bækken, vi kysset som små!

Jeppe Aakjær har også skrevet en munter vise om bækken, Drengen og bækken:

Bækken kommer med hop og sang,
svinger om stenede agre.
Oldingen stavrer blandt får på vang:
„Hvor skal du hen, du fagre?“
„Jeg skal hjem til min store mor,
havet som svulmer i vest og nord ...“

Man kan ikke tale om alt det levende vand, der klukker og klunker i Aakjærs poesi uden også at nævne kildedigtet Mor ved brønden:

Og kilden i hjemmets midte
– som dråber i blomstens bund –
den læsked, uden at fritte,
hver dyre- og menneskemund.

Da Th. Philipsen i 1890 stod med sit staffeli ved Vorså i Nordjylland, lagde han intet som helst symbolsk i sin maleriske skildring af det bløde forårslys, der opsugedes af det slørede vandspejl og splintredes af de svømmende ænder. Denne impressionistiske opfattelse af vejr og himmel, af græs og grene, af luften og bevægelsen i vandet blev ført videre af Fynboerne. Især holdt Johs. Larsen meget af at male vand med fugle, men helst ved Tårbystranden, ved Kerteminde Fjord og ved Fiil Sø. Et af hans hovedværker hedder dog Åen. Dette billede malede han sin første skitse til i 1922 – siden gentog han motivet flere gange, både i olie og akvarel, indtil han i årene 1935–36 gav det endelig form i fresko på en af væggene i Odense rådhus' festsal.

Johs. V. Jensen, der var nær knyttet til Fynboerne, havde i flere år en stor akvarel af Åen hængende i sin stue, og den inspirerede ham til det mest symfoniske digt, der er skrevet på dansk om åen, Skabningens tinde. Til komposition af Johannes Larsen:

Fra okkerrandet grødesig
i bakken, gennem kær og eng,
de brede dales blomsterseng,
til sommerspejl i fjordens vig ...

Det store digt med det lange perspektiv er komponeret i seks afdelinger, Åen, Åkanden, Odderen, Isfuglen, Piletræet og Kvinden, som alle seks genfindes i Johs. Larsens billede.

Johannes Larsen: Æn. Fresko i Odense rådhus, 1935–36.

Fra smukke pattedyr, o kvinde,
 din nerve fik du og din ynde,
 og sorgløsheden i at synde,
 og i at sno dig – odderinde!

Med fuglefjer du stundom smykker
 og sætter kronen på din magt;
 hvorved endog du overskygger
 i øjenlyst isfluglens pragt!

hedder det i digtets sidste afdeling. Fra Johs. V. Jensens Danmarkssangen synger vel også stadig disse strofer i vore ører:

Der driver høduft med krydret vind.
Igennem engen en å sig slynger.
Og lærken ringer skærsommer ind,
mens vilde blomster ved grøften gynger.

Det er en ligefrem og åben poesi, fra tiden før digterne begyndte at tale i tunger. Selv om Paul la Cour var en af den ny tids profeter med en egen lyttende og fortænkt fjernhed i stemmen, kan hans lavmælte ord fra Vandet under græsset dog nå os:

De gamle på egnen siger, at under det magre land
løber nede i dybet en vældig åre af vand.
Det hænder, at de kan høre den mumle, når natten er tyst.
De siger, det lyder fjernt som en vår i jordens bryst ...

Det er en slags nysymbolisme, vi her nærmer os; vi genkender også tonen i Ove Tokkekøbs Nattens planter fra 1963:

Jeg dypper kolde hænder i den rolige bæk
de strømmende dråber er tårer der kommer dybt inde fra
fingrene føler den langsomt drivende sorg og tror det er dem der græder.

Men bækken og åen har i dag også andre elskere end tungsindige digtere. Kække sportsfolk flokkes langs vore vandstrømme, kajakroere og lystfiskere. Om denne sidste idræt er skrevet flere bøger, blandt hvilke maleren Svend Saabyes Lystfiskerliv er den interessanteste. Han fortæller her livligt og morsomt om sine oplevelser ved danske, norske og franske vandløb. Ikke mindst er hans ledsagende, impressionistiske stregtegninger af stor virkning. Også i sit maleri har Svend Saabye ladet sig inspirere af vandløbene, ofte i en abstrakt lyrisk tolkning af naturelementerne langs åens bredder.

Gudenå

Af JOHAN HVIDTFELDT

Da en præst i 1638 skulle fortælle om Nykirke sogn, kunne han berette, at heri var byen Tinneth, „hvor de tvende navnkundige strømme ippes, som kaldes Guden Å og Skjern Å. Guden Å løber i øster, så længe hun falder ud under Randers Bro udi Østerhav, udi hvilken fanges de kostelige laks“. Hugo Matthiessen, den store elsker af Midtjyllands natur, har i sin fascinerende bog Hærvejen fortalt om det sted, hvor Gudenåen ligesom med ét kommer ud af jorden. „Der lyder en forjættende kogen i jorden, kildevæld klinger under elletrunter og tørvegrave, ved hvis kanter optagne stammer og stød af fyrretræer sprækker i solen, og vender man blikket mod øst, blinker der pludselig ved en lyngbankes fod et sølvbånd frem i det grønne – en væver skælvende stribe, som med utrolig hast vokser i bredde og vandmasse. Det er Gudenå, som – med kurs mod øst – tager opløb til sin lange, møjsommelige vandring mod Randers Fjord gennem halvøens største højland“.

Dette sted har altid virket dragende på fantasien, det var, som man her stod i Jyllands hjerte, nu og da kom den tanke da også frem, at man kunne forene Vesterhav og Kattegat ved at overskære den smalle stribe land, der skilte de to åløb. Hærvejen, den tusindårige vej, der forbandt „landets“ hovedstad Viborg med den store verden mod syd, er med en mærkelig, næsten intuitiv sikkerhed ført igennem Nykirke sogn netop her, hvor halvøens største vandskel var, og hvor det var muligt at komme længere sydover uden at krydse noget af de to største jyske – og danske – vandløb. Ad denne vej vandrede fredelige pilgrimme, og ad den førte studedriverne deres hjorder af øksne eller stude til de store markeder mod syd. Men den var også hærvejen, hvor krigens folk færdedes, og forhen – uvist hvornår – har man her opført en forsvarsvold, tværs over Hærvejen. Den kaldes Margrethediget og skulle uden tvivl forsvare gnen nordfor mod fjender fra syd.

I sit øvre løb har Gudenåen tidligere haft flere forskellige navne. Nær sit udspring blev den kaldt Hammermølleå, længere fremme Stovgårdså, Træden Å, Bredvadså og Vorvadså. Fra Mos Sø hed den Sønderå. Den blev også kaldt Den store Å. Fra den ældste tid synes Gudenå at have været det almin-

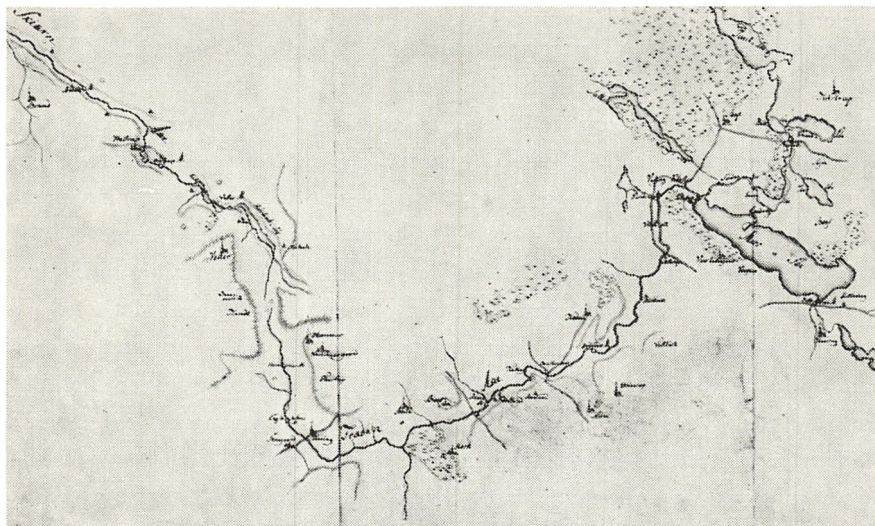
delige navn for åen på strækningen fra Silkeborg til udløbet, i 1400-årene og senere kaldes den også kun Guden. Allerede i Snorres Heimskringla forekommer Godnarfjördr som navn på Randers Fjord, og i Øm Klosters krønike fra begyndelsen af 1200-årene omtales åen som Guthnesse. Navnet betyder nok „den til guderne indviede“.

De første 8 km fra sit udspring benytter Gudenåen en gammel tunneldal, hvori smeltevandselven under den sidste istid fossede mod nordvest, altså modsat den retning, åens vand nu flyder. Ved Tørring krydser åen hovedvej 10, den første større vej, den møder på sit løb. Herfra er den sejlbar med kano, og en kanotur fra Tørring til Randers skal være en af de oplevelser, der aldrig glemmes.

Øst for Tørring forlader Gudenåen tunneldalen og løber ud i store, vidtstrakte eng- og moseområder. Samtidig drejer den nu mod nordøst, altså næsten vinkelret på den retning, den oprindeligt havde. Fra Uldum Kær til Mossø løber den igennem en kilometerbred dal, som er skabt af smeltevand, der udgravede sig dale udenfor isranden. På denne tid dækkede gletscherranden endnu Østjylland, og de vældige masser af smeltevand, der kom fra de store ismasser, var tvunget til at strømme mod nord, parallelt med isranden i Østjylland. Det var disse vandmasser, der gav Gudenådalen dens store bredde. Denne flod løb i et betydeligt højere niveau end den nuværende å. På begge sider af den dalbund, hvori Gudenå nu snor sig frem fra side til side – hvis den da ikke er reguleret – ligger terrasseflader omved 15 m højere end dalbunden. Når Gudenåen på denne måde har skåret sig dybere ned end den oprindelige smeltevandsflod, skyldes det, at landet har hævet sig, således at havniveauet er blevet lavere, og at åen har fået et kortere løb. Oprindeligt var dens udløb i Limfjorden gennem Nørreå- og Skalsådalene, men da ismasserne var forsvundet, kunne den bane sig vej ud til den mere nærliggende Randers Fjord.

Mange steder på Gudenåens løb fra Bredvadmølle og nordpå er der en meget smuk natur. Forfatteren Jean Fischer har 1895 fortalt om denne del af Gudenåen, der var hans hjemstavn. „Da åen nu har et temmeligt betydeligt fald, bliver løbet ofte næsten rivende; her begynder bredderne også at kantes af de så karakteristiske og skønne elletræer, der nu med få afbrydelser følger bredden helt op til Mossø ... Af og til er bredderne kantede af siv og af brudelys, pindsvineknup og dunhammer“. Her boede odderen, her traf man isfugle og vandstæren.

Kort fra 1810 over Gudenåen og Skjern Å. Man ser, hvor ringe afstanden er mellem de to åers kilder. Dette udsnit af kortet viser Gudenåen indtil dens udløb i Julsø. Rigsarkivet.

Ved Klostermølle løber åen ud i Mossø. Kun 600 m fra Klostermølle forlader den på ny Mossø, og en 5 km længere fremme kommer den ind i Gudenåen, der fortsætter i Rye Møllesø. Den er kunstigt udvidet ved opstemning for at skaffe større vandkraft, og ved Rye Mølle er der dæmning med sluser. Herfra løber Gudenåen ind i Birksø og dermed i et system af tunneldale, hvis vestlige del Gudenåen følger, idet den gennemstrømmer Julsø, Borresø og Brassø. Det sidste stykke ind til Silkeborg er åen ført gennem en kanal.

Disse egne her fra Mossø til Silkeborg hører til nogle af de mærkeligste i Danmark. På en måde føles de næsten ikke som danske. Her er vældige bakker, store slugter og stejle skrænter, her er et skovområde så vidtrækkende, som man sjældent oplever det her i landet. Her er også stille idyl som på Kanalen ved Silkeborg med dens træer, der ligesom hænger ud over vandet. Her på dette vidstrakte søområde kan man også opleve det mærkelige syn af en hjuldamp, Hjejlen hedder den, og hvem kender ikke den? I mere end 100 år har den sejlet på Silkeborgsøerne, og stadig bringer den folk til Himmelbjerget, som kan ses næsten overalt her i denne egn, idet et – ikke just kønt – udsigtstårn fra 1875 fortæller, hvor bjerget ligger.

Denne egn er også fyldt med historiske minder. På den lille tange mellem Mossø og Gudensø slog cisterciensermunkene sig ned og grundlagde et kloster. Stedet hed Øm, og munkene kaldte det på deres latin for Cara Insula. Klosters krønike fortæller om munkene, at „de kom til en grund, som hedder Øm, omgivet til alle sider af vand og moser, og fandt der næved skoven mellem to søer, Gudensø og Mossø, et sted, der var tæt overgroet med mange buske, og som syntes dem at egne sig vel, hvis der blot ikke havde manglet vand til klostrets brug og nytte“. Der var heldigvis en kunstfærdig munk, som „med et blylod målte vandstanden i begge søer og højden af det land, der skulle gennemgraves mellem dem og derved fandt, at vandstanden i den søndre sø var en alen højere end i den nørre ... deraf skønner de, at de aldrig for fremtiden ville mangle vand“. 1560 blev de sidste munke flyttet andetsteds hen, klostret skulle være et kongeligt slot, Emsborg. Året efter var kong Frederik blevet af andet sind, klosterbygningerne blev revet ned, og der opstod her en lille landsby. Nu er der ved Emborg en hel ruinpark, hvor man kan se de fremdragne ruiner af klostrets vældige kirke og de mange rester af mennesker fra fjerne århundreder, rester der endnu fortæller om de sygdomme, som disse ulykkelige led af.

Lidt længere mod nord ligger byen Rye, i middelalderen et kendt valfartssted, og i 1534 mødestedet for den jyske adel, der her kårede hertug Christian til Danmarks konge. Det var en begivenhed, der blev afgørende for landets skæbne. Også Himmelbjerget har spillet en rolle i Danmarks historie. Her holdt Steen Steensen Blicher i 1839 en stor folkefest. I de følgende år talte nogle af rigets bedste mænd på Himmelbjerget, og deres ord fik betydning i en tid, da det danske folk var i politisk opbrud.

Silkeborg Slot er vist opført i begyndelsen af 1400-årene. Det blev 1414 overdraget biskoppen i Århus, men det varede længe, inden bispestolen kunne overtage borgen. Efter reformationen blev det et kongeligt len, men senere overgik selve hovedgården i privateje. 1794 blev den erhvervet af Henrik Muhle Hoff. Det var hans yndlingsidee at „gøre Guden Å prambar og få en lille købstad eller ladeplads der“. Ideen var dog ikke ny. Også hans forgænger, faderen, ritmester Hoff, havde syslet med tanken om at gøre Gudenåen sejlbar fra Silkeborg til Randers. Træet var en vigtig vare på disse egne, men Silkeborg lå jo fjernt fra omverdenen, trafikforholdene var håbløse, og vandvejen syntes den eneste løsning. 1802 var der udarbejdet en plan af løjtnant Brock. Den blev mødt med stærk modstand.

Hjejen på Gudenåen. Det kongelige Bibliotek.

Hoffs efterfølger var overkrigskommisær H. P. Ingerslev, og han fik virkeliggjort tanken om en vandvej til Kattegat. Et kongeligt reskript om ekspropriation af jord til en træksti langs Gudenåen og om forbud mod nye broer og ålegårde udgik 1807, og en tre år senere kunne pramfarten begynde. Staten havde 1823 overtaget Silkeborg, og gård, gods og skove blev 1840 erklæret for domæne. Kong Christian 8. interesserede sig for egnen og hans besøg på Silkeborg 1840 fik den største betydning. Hans to venner Christian og Michael Drewsen fra Strandmøllen nordfor København fik overdraget udnyttelsen af vandkraften, og 1. januar 1845 kunne en ny papirmølle her ved Gudenåen begynde sin virksomhed. 1846 blev der ved Silkeborg oprettet en handelsplads, og 1850 var her allerede 500 mennesker.

Pramfarten var blevet nærmere reguleret i 1840'erne, og den fik nu med papirfabrikken en helt anden betydning end før. 1851 tog man fat på en udbygning og regulering af åen, og der blev anlagt en regulær trækvej, der skulle være en 3 m bred. Her kunne mænd og heste færdes, når de trak prammene op imod strømmen. Mange steder er den endnu bevaret. De store pramme

kunne bære 20 à 25 tons, og de havde som regel en lille overbygning. Fra Randers til Bjerringbro blev de trukket af såkaldte lejemænd, som man altid kunne få på havnen i Randers. I den bedste tid kunne de tjene 3 à 4 rdlr. på en tur, og så gav det endda kaffe et par gange. Det var et frygteligt slid at slæbe de tunge pramme mod strømmen, selvom små sejl nu og da kunne hjælpe godt til.

Fra Bjerringbro eller Tange blev prammene trukket af heste, to eller tre for en pram, og hver hest med sin kusk. På båden var pramføreren, der stod ved roret, og en karl, der stagede for at drive prammen frem og holde den på ret kurs. Rælingen var så bred, at besætningen kunne løbe på den. 1840 fortælles det, at „kågmændene gå ved stagningen frem og løber derpå tilbage for agter fra igen at begynde deres stagning fremad“. Prammene var ikke just kønne, de lignede nærmest kæmpemæssige dejtrug. Bedst så de ud, når de kunne hejse sejlene. Så kunne de minde om hollandske flodfartøjer.

Nordfor Silkeborg lå kroerne tæt fra gammel tid. Her var der flere veje, der krydsede åen, og så var det naturligt med en kro ved broen. Tit var der også købmandshandel. Med pramfartens vækst fik disse kroer en vældig op-

Hans Smidth: Færge over Gudenå. Statens Museum for Kunst.

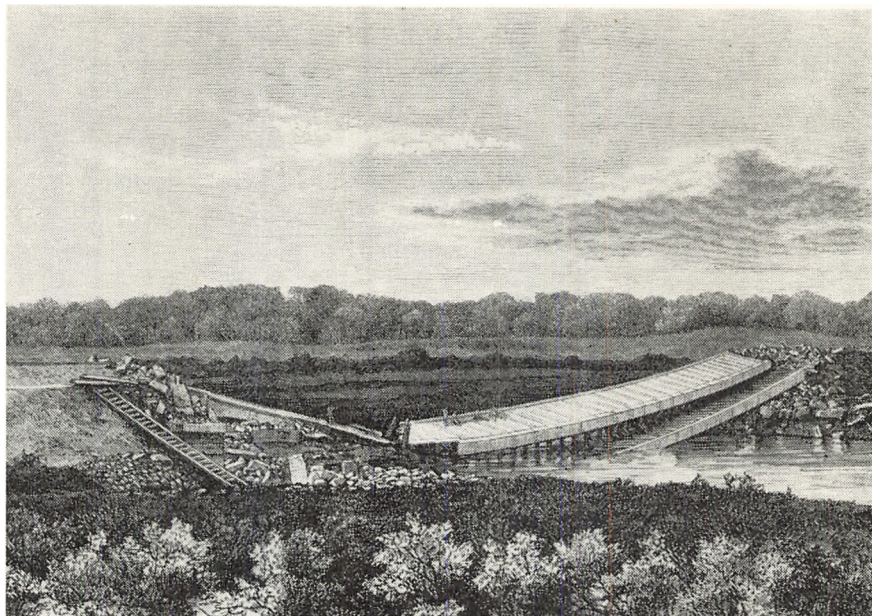
Pramfart på Gudenå neden for Silkeborg. Hestene på trækstien slæber den tunge pram mod strømmen. Pramføreren står til rors, og pramkarlen bruger stagen. Efter tegning af Hans Smidth, gengivet i M. Galschiøt: Danmark i Skildringer og Billeder bind I. Nationalmuseet.

blomstring. Der kunne ligge mange pramme udenfor sådan en kro, hvor det tit gik muntert til med kaffepuncher, kortspil og alskens lystighed.

Da Langå-Struer banen blev åbnet 1864, fik pramfarten sin første konkurrent. Værre blev det, da Skanderborg-Silkeborg banen kom i 1871. Endnu så sent som i 1880 var der dog stadig megen trafik på åen, mange grove købmændsvarer blev sendt ad denne vej, og Papirfabrikken lod det fabrikerede papir, som skulle til København, gå med prammene. Omkring 1890 var de dog en sjældenhed, og da elektricitetsværket ved Tange kom ved lov af 1918, blev der sat et endeligt punktum for denne pramfart. Ved Tange blev der bygget en svær dæmning over Gudenåen, og der blev på denne måde dannet en 14 km lang sø med 20 millioner m³ vand. Seks gårde og 40 huse måtte rives ned.

Gudenå falder ud i Randers Fjord ved Uglehuse, en 11 km østfor Randers. Men det har allerede i middelalderen været almindeligt at bruge navnet Randers Fjord om den nederste del af Åen, i hvert fald fra Sønderbro, somme-tider også vest herfor, men der er til Uglehuse tale om en flod, der fører en

Den af preusserne ødelagte bro over Gudenå ved Langå. Illustreret Tidende. Nationalmuseet.

stadig udgående strøm af ferskvand. Den dal, som Gudenåen løber i her, er en gammel tunneldal fra istiden, der går et godt stykke på den anden side Langå. Ved Randers er dalen noget snævret ind, og byen er således en typisk broby som så mange andre i Østjylland, vokset frem på det sted, hvor det var lettest at komme over det store vandløb. Havnen ligger øst for broen. Det er den eneste flodhavn i Danmark.

Det er en lang vandring, hvis man vil følge Gudenåen fra dens spæde begyndelse i Nykirke sogn og ud til Uglehuse, 158 km. Men en sådan rejse, der fra Tørring altså kan gøres pr. kano, vil føre en gennem en stor del af Jylland, fire amter og utallige herreder og sogne. Tit var åen herreds- og sognegrænse. Den vil lade os opleve en vidt forskellig natur, fra det stille og idylliske til det storladne og imponerende i egnen syd for Silkeborg. Vi vil her også kunne lære de så vidt forskellige geologiske forhold at kende.

Gudenåområdet var fra gammel tid et sted, hvor mennesker gerne ville slå sig ned, de mange bopladser fra en jæger- og fiskerbefolkning har fået forskerne til at tale om en særlig Gudenåkultur. I middelalderen var der i nær-

heden af Gudenåen store og betydelige klostresamfund, foruden Øm især benediktinerklostret Vore, Alling Kloster i Svostrup sogn og Tvilum, hvis klosterkirke endnu står som en sognekirke af et format, der straks fortæller, at den engang var noget andet end menigmands kirke.

Den store å's vandkraft er blevet udnyttet fra meget gammel tid. Her lå mølle efter mølle, Papirfabrikken i Silkeborg og elektricitetsværket ved Tange blev kendt over hele Danmark. Gudenåen er altid blevet berømmet for sit rige fiskeliv, og de Randers-laks var nok også kendt i det ganske land ligesom Randers-handsker og Randers-piger. Der var næsten ikke den danske ferskvandsfisk, der ikke kunne findes her, men ålefangsten var vel den vigtigste, og de utallige åleruser og ålegårde blev et alvorligt problem, da pramfarten rigtig kom i gang.

Gudenåen har også oplevet historie. Kendtest blev vel den dåd, der i 1340 brød holstenervældet i Danmark, og rundt om på landets borge sang mange sangen om den ridder, der vog den kullede greve:

Det var Niels Ebbesen,
han kom til Randers Bro,
der stod liden smådreng,
der førre orlov tog.

Niels Ebbesen over broen løb,
de fulgte ham iså fast,
det var liden smådreng,
han broen efter ham kaste.

Varde Å

Af H. K. KRISTENSEN

Helt ovre i Vejles opland i det stærkt kuperede randmorænestrøg omkring Randbøl, tæt ved Møllebjerg, har Varde Å sit udspring, godt 100 m over havet. Først kaldes den Vandel Bæk, så Grindsted Å, og efter at have optaget Ansager Å får den navnet Varde Å.

Kommende ind i Ribe amt gennemstrømmer åen først Slavs herred og Grindsted hedeslettes næsten plane flade. Kort vest for landsbyen Eg går den ind i Øster Horne herred, hvor hedesletten bliver smallere, bliver til en flodslette, der klemmer sig ind mellem bakkeøerne på begge sider, her, hvor der allerede før sidste istid var en lavning, i hvilken åen utvivlsomt havde løbet gennem hele sidste interglaciertid og den forudgående afsmeltningssperiode. Varde Å og de øvrige vestjyske åer er derfor ældre end de andre vandløb i vort land. En zoologisk sjældenhed i åen røber også, ret beset, dens ælde, nemlig tilstedeværelsen af den ægte flodperlemusling – margaritina margaritifera –. Sammen med en ligeledes isoleret forekomst i den sydlige del af Lüneburger Heide er Varde Å det eneste sted i hele det nordeuropæiske moræneområde, Danmark, Nordtyskland og Holland, hvor denne interessante musling findes. Den må være en relik, en levning fra et tidligere større udbredelsesområde. Den sidste nedisning udryddede muslingerne, så vidt isen nåede, og hvor der randt stærkt kalkholdigt smeltevand. I Vardeåens tilløb fra en eller anden bakkeø har en isoleret bestand holdt sig. Sandsynligvis har denne bakkeø ligget længere mod vest, idet både Jylland og Varde Å dengang strakte sig et betydeligt stykke ud i det nuværende Vesterhav. Der har muslingen „overvintret“.

Fra et af åens tilløb, Holme Å, føres vandet nu gennem en kanal til en kunstig sø ved Karlsgårde, hvis vandfald siden 1921 driver et elektrisk kraftanlæg. 1929 blev åen uddybet og „rettet ud“ fra Karlsgårde og ud til munden. Da viste det sig, at flodperlemuslingen fandtes så godt som i hele åløbet fra munden og op til Sig, undertiden i sådanne mængder, at bunden var som brolagt, og et voldsomt „perlefiskeri“ begyndte. En enkelt perle så

stor som en hasselnød, kuglerund og med smuk hvid glans, solgtes 1938 for 1000 kr. Det var nok den dyreste. Nu er muslingen fredet.

Kort vest for Varde forvandler engene ved åbredderne sig til frugtbar marsk. Til slut danner åen en svag norddrejende, tragtformig bue, før den udmunder i Ho bugt. Marskdannelsen foregår stadig ud i bugten på nord-siden af åen. Arealet kaldes officielt Klægflækningen. Egnens folk kalder stedet „æ knold“ efter de første rør- og flægbevoksede grunde, der dukkede op. Omkring 1790 lå disse grunde under vand ved flod, men var tørre ved ebbe. Den begavede og initiativrige Varde-byfoged Laurids Fogtman havde fået øje på dette nyopdukkede, herreløse land og mente, det ved inddigning kunne omdannes til frugtbar marsk, der kunne give Varde by en god indtægt, og 1815 fik Varde havnevæsen ved kongelig resolution overdraget 250 tdr. land nord for åens udløb. Man har søgt at fremme marskdannelsen ved udlæg af faskiner. Afgrøderne blev bortauktioneret, og i årenes løb bragte engen en del velkomne penge i den slunkne havnekasse.

Også længere inde langs åen dannes marsk. Åløbet forskubber sig nemlig, idet strømmen i åens slyngninger æder bort af den ene bred og lægger til ved den anden. Særlig mærkbart er det syd for Terphagebroen.

Ebbe og flod mærkes ret stærkt ved Terphage, men kan spores langt op ad åen. Når stormfloder sætter ind, forvandles engene i vid udstrækning til et bølgende hav. Sker det, før de mange dyr, der græsser i fennerne, er hentet hjem, må landmanden ud på det farlige arbejde mellem grøfter og pigtrådshegn at bjærge dyrene op på højereliggende, tørt land. Selv i Varde by kan bådene sættes langt op på havnepladsen og enghusene blive omringet, ja, det er sket, at en musiklærerinde måtte have sit flygel sat op på stolper for at undgå ødelæggelser.

Under en af de store stormfloder var en mand og en kone i Alslev Vestermark ved at malke. Konen sagde da: „Du skal have muget hos svinene, ajlen står helt ud på staldbroen.“ Lidt efter skulle manden have sin malkespand tømt. Hans træsko plaskede da i det blanke vand. Roligt vendte han sig til konen og sagde: „Det er nok ett' ajle alt sammen!“ Da han lukkede døren op til gårdspladsen, sejlede nogle hvidkålshoveder ind sammen med en strøm af vand. Gården var omringet.

I stærke tøbruds- og regnvejrperioder kan indvande også lave betydelige oversvømmelser med en rivende strøm, så trafikken over enge og broer navnlig ad ældre tids dårlige veje kunne være farlig. Ved Hessel bro ved man, at

tre mennesker har mistet livet under forsøg på at slippe over. Den ene var en ung gårdmand, der druknede 1831, da han ville hjælpe sognepræsten. De var begge til hest.

Terphagebroen blev bygget 1940 som landets største indlandsbro. Tidligere var her færgefart fra omkring 1818 til henved 1940. Færgemanden havde siden 1838 en pram med trækkeov spændt over åen, så vogne kunne tages med. I ældre tid kunne man i sommertiden under stærk ebbe køre over åen tæt ved færgelæjet. Omtrent ud for Janderup Kirke var der fra gammel tid et kendt overkørselssted.

Også tæt nord for Varde har der været gjort et svagt forsøg med færgefart, nemlig ved Vagtborg. Her havde en godsejer til Nørholm og Lunderup bygget en bro. Han forsynede den med bom og lås, da kun hans hovbønder skulle benytte den, når de skulle til Lunderup. Men også andre ville over på dette sted, undertiden var det folk med smuglergods eller folk, der ville undgå Varde og dens accisebod. Vejen mod broen kaldtes ligefrem tyvevejen. Da godsejer A. C. Teilman overtog godset, byggede han en ny bro og tillod almindelig overfart, men mod betaling. Der kom atter en bom og tillige et bomhus med en bommand, der opkrævede bropenge. Senere blev broen nedlagt. Derefter gjorde bommanden et mislykket forsøg med færgeri. Trafikken søgte andre veje.

I sin vestlige del gør åen ikke blot skel mellem Varde og Esbjerg bakkeøer, men også mellem to herreder: Skast mod syd og Vester Horne mod nord. Når folk fra de to sider mødtes ved åen, var det tidligere gammel skik, at man hilste hinanden med ukvemsord. Det er blevet taget som tegn på, at åen i oldtiden dannede skel mellem to stammer. Det kan måske være sandt, men beviset er sandelig noget spinkelt.

Tidligt trak åen mennesker til sig. Nyere undersøgelser har konstateret 75 bopladser fra ældre stenalder langs åløbet øst for Varde indtil Eg og ved dens tilløb, navnlig ved Holme Å og Ansager Å. Det var Gudenåkulturens folk, der her levede som jægere, fiskere og samlere. Men da landbruget kom, dannedes landsbyerne længere inde. Visse gamle bebyggelser som Billund, Grindsted, Eg, Varde og Janderup ligger ved dens bredder.

I øvrigt måtte man sikre sig i urolige tider og have kontrol med sejladsen på åen. Vi finder derfor en række gamle borganlæg langs dens bredder. Det vestligste, Elkærhøj, ligger i Hyllerslev enge, umiddelbart op ad åen. Her ses en oval borgbanke med en grav og yderdæmning og mod syd en større flade,

Varde Havn under oversvømmelse. Til venstre den borgbanke, hvorpå Vardehus stod.

vist spor af en forborg. Ved en gennemgravning, foretaget af ukyndige i slutningen af forrige århundrede, fandtes en kælderlignende bygning af egetræ, der var så frisk, at der kunne bygges en svinestald af det. Der blev også fundet levninger af metalredskaber, et vævet tæppe m.m. Historien kaster ellers intet lys over dette anlæg.

Det næste voldsted lå ved vestkanten af Varde by, ved Pramstedet, Vardes gamle havn, som har været en yndet tumleplads for byens børn. Her ses endnu svage spor af en voldbanke med grave omkring. Tidligere hævede banken sig 8–9 m over åens flade, men den blev udjævnet i årene 1788–1807, og 4–5000 læs jord kørtes bort. „Nu kan der for længe siden køres med heste og vogn til og fra bjerget, og isteden at jeg forhen avlede eet, kan jeg nu avle tre til fire læs hø,“ skriver ejeren stolt. Det var sket på bekostning af et af egnens og landets store og ejendommeligste fortidsminder. Også her blev der nede i banken fundet en kælderlignende bygning af bøg og eg, omtrent 8 m i kvadrat.

Denne banke kan næppe være nogen anden end den, hvorpå kongsgården Warwith har stået, og som i kong Niels' tid var sæde for bryden Ebbe, og i læ af hvilken byen voksede op. Imidlertid kom hertugerne af Braunschweig-

Lüneburg i begyndelsen af 1200-årene i besiddelse af det kongelige gods i den nordlige del af Varde syssel, og hertil hørte bl.a. „hus og stad og fogedi i Varde.“ Omkring 1300 må de fremmede herrer have fundet den gamle borg for uegnet; de opgav den da og anlagde en ny på en lille holm i åen syd for byen i sump og uføre, og her ser vi endnu „en sivkranset borgtomt, om minderne vagt.“ Ved en undersøgelse i 1935 fandtes borgens fundamenter. Der har været endnu en banke lige nord for, hvor antagelig en forborg har stået. 1856–57 reguleredes åen, som derved fik sit nuværende løb, og da blev denne banke gennemgravet. Først dronning Margrethe fik 1395 Vardegodset tilbage. Under bondeopstanden efter at Erik af Pommeren havde forladt Danmark, stormede og ødelagde bønderne borgen den 2. april 1439. Vardehus rejstes aldrig mere. Men ladegården, der også lå her ved åen, indrettedes til sæde for lensmanden og gik senere fra kronen over i adeligt eje.

Det tredje fæstningsanlæg lå i engene 7–8 km øst for byen. Man kunne 1687 se en banke med grundvolden af en bygning med kælder. Den kaldtes Knubholm. Den er forlængst udjævnet, men den cirkelrunde voldgrav kan endnu spores. En undersøgelse viste pilotering, og i voldgraven fandtes rhinsk stentøj, gotiske sko, tømmer m.m. Her stod borgen Kalsgård, som åbenbart blev nedrevet af dronning Margrethe. Navnet blev derefter knyttet til dens ladegård og senere ændret til Karlsgårde. I nærheden fandtes Sct. Birgittes helige kilde, på skrænten ovenfor stod et kildekapel.

I åen var der et vigtigt fiskeri af ål, og de Varde laks var særlig eftertragtet. Vardehus havde ret til våddræt på begge sider helt til udløbet og havde desuden en laksegård. Den moderne tids forurening af vandløbene har også gjort sig stærkt gældende her, navnlig forureningen fra Grindstedværket og Varde by, og det er blevet katastrofalt for fiske- og anden dyrebestand i åen. I nærheden af udløbet ser man dog endnu ruserne stå tæt. Sine steder må ål, fanget i åen, en tid svømme i rent vand for at frigøres for karbolsmagen.

Sejladsen har kun kunnet foregå med mindre fartøjer. Der udskibedes landbrugsprodukter, navnlig stude, og tørret fisk. Flere vardensere fiskede og sejlede selv, man sendte endog et par skibe til det store middelalderlige sildefiskeri ved Helgoland. I den gamle havn ved Pramstedet var der intet bolværk. Lasten og laden foregik ved, at vognene kørte ud i åen til skibene. Det gjorde man også ved Janderup, som blev en af byens ladepladser. Vigtigere blev Hjertering, ja, så vigtig, at den tog luven fra Vardes søfart. Småfartøjer sejlede dog stadig på Varde Å, og 1841 flyttedes havnen op til Varde bro, og 1842 fik byen

Den hvide tårnagtige bygning med trækhuller er kalkovnen ved Varde Å. De ilandbragte muslingeskaller ses som en hvid dyng til venstre for ovnen.

atter sit toldsted, der længe havde været i Hjerting. Fladbundede everter fra Fanø sejlede livligt afsted.

„Fanniker, fanniker slok, slok, slok.

Han binder hans bows i en dosk, dosk, dosk.

Han sejler i en drøwttrou!“

råbte folk ved åen efter dem. Trods forskellige gennemgravninger i åløbet kom skibene i reglen ikke længere end til Janderup uden hjælp af trækkere. Trækkeren fik et tov over den ene skulder og tog fat, og så gled skibet som en hollandsk trækskøjte, mens manden gik på „æ trækban,“ en sti med planker og brædder over grøfter og bække. Ved Pramstedet lå kalkovnen, hvor der brændtes skælkalk af muslinger, sejlet derop af Fanøbåde, som tog jydepotter, hedetørv eller andet med på tilbageturen. I 1930'erne ophørte denne trafik, hvorefter kalkovnen blev nedbrudt.

Stadig rinder åen gennem grønne enge, men det liv, der har været knyttet til den, har vekslet og vil stadig veksle.

Skjern Å

Af H. K. KRISTENSEN

Skjern Å eller Lønborg Å, som den også kaldes, er kendt som Danmarks vandrigeste å. Den har sine kilder ganske tæt ved Gudenåens, kun godt 100 m derfra. Det er i en dalsænkning 63 m over havet, 26 km syd for Nørre Snede og 24 km nord for Vejle. Kort efter udspringet gennemstrømmer åen de langstrakte Rørbæk og Kul søer på grænsen mellem Skanderborg og Vejle amter og løber derpå med vestlig retning og ganske ringe fald gennem et hjørne af Vejle amt og ind i Ringkøbing amt. Her passerer den Skarrild, Sønder Felding og Borris og fortsætter mellem brede enge ind mellem Tarm og Skjern nord om Lønborg for at udgyde sine vande i den sydlige del af Ringkøbing Fjord, 63 km fra åens udspring, mens dens hele længde i virkeligheden er 94 km.

Undervejs optager den mange tilløb, flere af dem temmelig betydelige. Det gælder således Brande Å, der har sit udspring nord for Give, Holtum Å, der kommer fra Ejstrupegnen, Rind Å fra Herningegnen, der udmunder i hovedåen ved Arnborg, Vorgod Å, der afvander egnen vest for Herning og udmunder tæt ved Borris. Fra syd kommer endvidere den største af alle dens tilløb, nemlig Omme Å, der starter i egnen vest for Vejle og bl.a. optager Hoven Å, før den tilslutter sig hovedåen ved Skjern.

Hedesletten eller flodsletten omkring Skjernåen danner flere steder en let kendelig erosionskant mod de tilstødende bakkeøer, således i Borris sogn. I samme sogn er for øvrigt den vidtstrakte Statens Hede mellem Skjern Å og Omme Å fredet; den er bunden af den hedeslette, hvori åerne løber. De vidtstrakte enge mod vest møder ved Lønborg bakkeølandets bratte, kraftigt markerede skrænt, på hvis top Lønborg Kirke hæver sig. Fra et udsigtspunkt i kirkegårdens nordvestligste hjørne kan man nyde et storslået skue ud over ådalen med dens grønne enge, gamle ågrene, nye kanaler og kornmarker, mod nord til det højere land og mod vest til den blinkende fjord, bag hvilken Tipperhalvøen og Holmslands Klit tegner deres bløde streg under Vesterhavets blanke stribe.

Landet neden for skrænten er i virkeligheden et deltaland. Den vandrige Skjern Å har nemlig medført store sandmasser, der er blevet aflejret her ved udløbet af fjorden, og som har gjort, at den alene i forrige århundrede ryk-

Skjern Å med Skjern om efteråret under oversvømmelserne. West Eilersen fot.

kede ca. 1½ km længere mod vest, hvorved der blev dannet et betydeligt og meget lavtliggende delta, som atter har delt åløbet i flere arme, hvor der er meget ringe fald. Tilmed har Ringkøbing Fjord i de sidste århundreder til tider haft endog meget vanskelige afløbsforhold. Sluseanlægget i Hvide Sande, der regulerer fjordens vandstand, blev først færdigt i 1931, det gamle udløb ved Nymindegab blev indsnævret og vandrede idelig mod syd, hvorved vandet, også i åen, opstemmedes. Da den stadig medførte fast materiale, som blev aflejret på åbunden, kom dens vandspejl til at ligge i et højere niveau end omgivelserne. Åløbene måtte derfor indesluttet af diger. Under disse forhold er det klart, at der ofte indtrådte oversvømmelser, der kunne forvandle ådalen til en 4 km bred fjord. Gentagende gange har man søgt at regulere deltaet. Det gamle hovedløb slog en stor bugt mod nord, mod Skjern. Vejen over Tarm Kær var kun en vase, der førte til den bekendte Skjern Bro over hovedvandløbet. I 1840'erne gravede man et nyt leje lige mod vest for hovedstrømmen, og en ny landevej blev anlagt. Men forholdene var ikke tilfredsstillende. 1901–02 lykkedes det at anlægge sidestrømme og dæmninger samt regulere hovedstrømmen. For tiden er der et kæmpemæssigt landvindingsarbejde i gang.

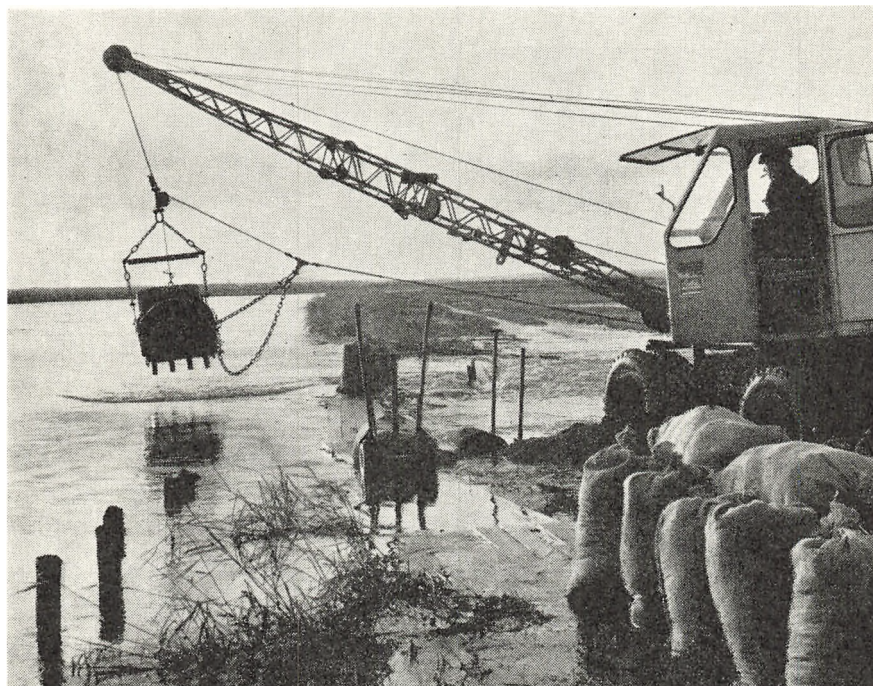
Det areal, Skjern Å med sine mange tilløb afvander, udgør i alt 2338 km²,

et område så stort som Lolland, Falster og Bornholm tilsammen. Dette mægtige tilløbsområde bevirker, at åen fører meget store vandmasser med sig til udløbet. Om sommeren udgør vandmængden 15 m^3 i sekundet, om vinteren ca. 22 m^3 . Men under særlige forhold i tøbrudstider eller under stærk vedvarende nedbør kan vandmængden stige indtil 200 m^3 pr. sekund. Det kan blive katastrofalt, for allerede når vandmængden steg til ca. 30 m^3 , gik åen før de nu igangværende reguleringsarbejder over sine bredder på de sidste 9–10 km, og da kan der anrettes skader. Ved tøbruddet i december 1965 var dette tilfældet. Den megen sne, der var faldet, smeltede pludseligt, der kom megen nedbør, og da jorden var frosset, og altså ikke kunne optage vandet, øvede det et uhyre pres på vandløbene. Vejbroen mellem Bølling og FASTER blev undermineret, så trafikken måtte standses. I Skjern og Tarm voldte oversvømmelser i kældre og lagre store ødelæggelser, og Skjern lignede nærmest en søkøbstad. Vest for Skjern Dommergård måtte gravemaskiner ved projektløys yderligere sikre dæmningen. Åen truede også med at bryde ud tæt ved

Digebrud ved Skjern A.

Der arbejdes på med sandsække at udbedre et brud på digerne ved Skjern Å.

hovedvejsbroen mellem Skjern og Tarm, og kun en hurtig aktion med store gravemaskiner, bulldozers og sandsække hindrede dette.

I lang tid havde fjorden et bredt udløb næsten lige ud for åmundingen. Da mærkedes tidevandet helt ind forbi Tarm, stormfloder og havfloder kunne lave oversvømmelser.

Herude mod vest i den vanskeligst passable del gør Skjern Å ikke blot skel mellem to herreder, Bølling og Nørre Horne, men også mellem to sysler: Hardsyssel og Vardsyssel. Og selv om Nørre Horne forlængst er kommet bort fra syslet, danner åen endnu et sprogskel såvel som skel i de gamle gårdes byggemåde, og længe vejede man med vardbopund syd for, men harbopund nord for åen. Og dog gik den vestjyske hærvej netop herude. „Det er såvel uden- som indenlands noksom vitterlig, at en stor landevej af urgammel tid, såkaldt Herrestræde, har været og fremdeles bør være over Tarm Kær,“ siges det i 1730'erne. Tidligt blev der slået bro over åen. 1338 skænkede en kannik i Ribe jordegods til vedligeholdelse af en spange, gangbro, ved Skjern. Det var

vanskeligt at komme til broen over Tarm kær, „som er fluks navnkundig for den onde vej, der er om vinteren,“ hed det 1638, og der er „en lidet dyb hylpyt, som kaldes Kong Hans' Pyt,“ for der fik kongen sin helsot. Herom fortæller Arild Huitfeldt, at kongen ville rejse denne farlige vej, skønt der var „højflod af Vesterhav.“ Nogle bønder gik i vandet foran hesten og viste vej, men hesten snublede, og kongen styrtede med den i vandet, og det tog tid, før han kom fri og ind til bromanden i varme og tørt tøj, så „Hans Nåde blev betagen af en febris“ og døde på rejsen i Ålborg. Også andre satte livet til under færdsel derude. – 1534 kom Johan Rantzau på sin ilmarsch mod Nordjylland til broen, som bønderne havde besat og afbrudt. Rantzau tog den med storm og istandsatte den, hvorefter bønderne flygtede.

I 1600-årene var der tre broer og for enden af den store en tremmeport, senere en bom, hvor der blev betalt bropenge. Vedligeholdelsen var kostbar. 1632 fornyedes overtømmeret på den 200 alen lange bro med 250 svære egebul fra skovene ved Silkeborg. Et par år efter ødelagde en stormflod store dele af den, og det samme skete gang på gang. Broafgiften kunne være bortforpagtet. Der skulle også betales ved overfart mellem Stauning og Lønborg, ved Albæk, Kodbøl, Borris Kirkeby og Borriskrog. Først 1849 ophævedes afgiften ved Skjern Bro.

I nærheden af åmundingen ejede kongen bl.a. Lønborg by og kirken, der var indviet til Danmarks kongehelgen, Sct. Knud. Kongsgården Lønborg nævnes 1278. Borgvold, der nu er forsvundet, omtales 1638. Også Ribe biskop havde en storgård herude; den voksede op til den nuværende Lønborggård. Længere inde på næsset mellem Omme Å og Skjern Å ses Lundenæs' store voldsted lige syd for Skjern Å. Banken er godt 4 m høj, 50 m lang, 24 m bred og er omgivet af grave; øst for graven ligger en anden dobbelt så stor, men kun 1 m høj banke, måske bestemt til forborg og hestestalde. Et godt stykke mod nord ligger det nuværende Lundenæs, den gamle avlsgård, hvortil man flyttede hovedbygningen efter en brand 1621, „eftersom slottet for vandflod og fares skyld blev anlagt fra vandet.“ Hvornår borgen oprindeligt er anlagt vides ikke. 1340 indtog og ødelagde Niels Ebbesen en borg ved Skjern Å, som grev Gerts sønner havde begyndt at opføre. Det er antagelig begyndelsen til Lundenæs. Senere var her et kongeligt slot, hvor Erik af Pommeren holdt retterting. Under grevefejden skal skipper Clement og hans bønder have indtaget Lundenæs. Frederik 3. solgte 1661 gården og godset til privat eje for at afvikle rigets store gæld.

Skjern Å er frosset til. Set fra øst mod jernbanebroen.

Kong Niels skænkede 1107 Sct. Knuds kloster i Odense en sjettedel af fiske-riindtægterne af sin fædrearv i Lønborg. Både Lundenæs og Lønborggård havde laksegårde, også bønderne fiskede, og det affødte talrige, langvarige processer. Nu ser vi lystfiskerne færdes her med deres vippende medestænger.

Længere inde i landet har der været anlagt mange engvandskanaler, af hvilke Store Skjernåkanal mellem Arnborg og Borris er den betydeligste og blev bygget 1871–72. Nu mister anlæggene deres betydning, man foretrækker ager for eng, eller kanalen tjener ørreddambrug. De vældige enge mod vest gav græs og hø til talrige stude og andet kvæg. Lønborggård har sin rigelige part, lige så mange dags slet som dage i et år. Det er dette land, landvindingen skal forvandle til frodige kornmarker.

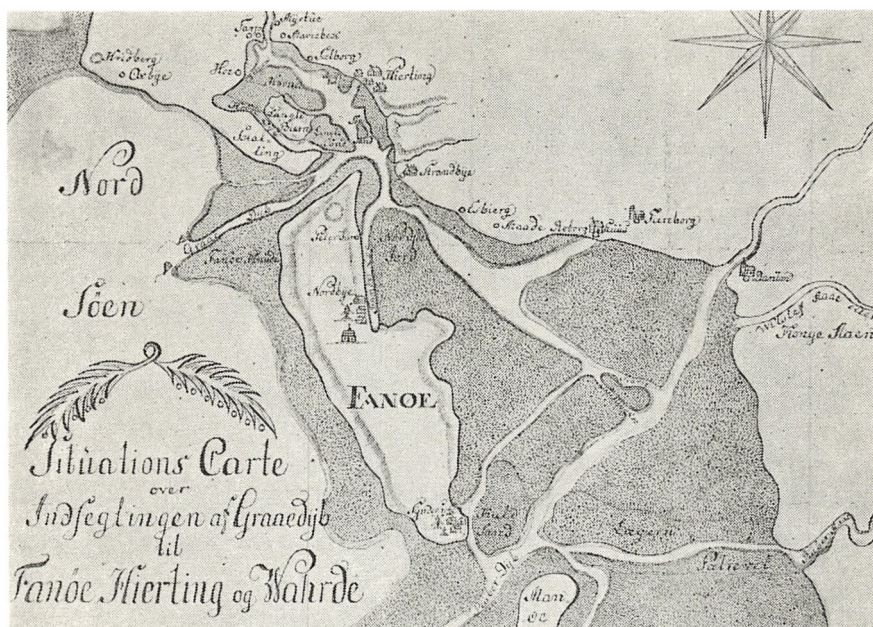
Kongeaen

Af JOHAN HVIDTFELDT

Den, der ved Foldingbro eller et andet sted kører over Kongeaen og måske ikke er alt for vel bevandret i geografi og historie, tænker næppe på, at den ikke særligt store å, der roligt skrider afsted i det flade landskab, er et af de kendteste vandløb i Danmark, at denne å på sin vis har spillet en skæbnsvanger rolle i landets historie. Dens kilder skal søges ovre i Østjylland, i Ødis sogn, som tidligere lå i hertugdømmet Slesvig. Forbi Ødis og øst om Ødis Bramdrup er der et ret kuperet landskab, som anses for en afsmeltningslinie. Vest herfor breder der sig en jævn flade, som afvandes af forskellige bække, der er Kongeaens kilder. Stedet ligger kun få km fra Lillebælt, og alligevel søger åen mod vest, 65 km er der fra de første kilder til udløbet i Vesterhavet, samme længde som Vidåen, men kun for lidt at regne mod Gudenåens 158 km. Åen har et meget ringe fald. Fra Skodborg til Foldingbro, en strækning på 10 km, kun fra 25 m over havet til 18 m eller 0,7 m pr. km. Seest Mølleå vest for Kolding har på en strækning af 5 km et fald på i alt 30 m.

Omkring 1690 fortalte herredsprovsten Anders Stephensen Brandt om Malt herred, at det „er en liden del og den sønderste part af Jylland, eftersom Skodborg Å gør skilsmisse mellem Jylland og Holsten (uanset at nogle regner Holsten fra Dannevirke). Samme å er temmelig stor og uden tvivl derfor af gammel tid sat til landskel, thi ingen endnu ufortoldet må drive heste eller kvæg derover. Der siges, at samme Skodborg Å har i gamle dage været som en elv, at store skibe kunne sejle der igennem med deres varer fra Vestersø og såsom ind udi landet handle og købslå, hvorudaf deres lossesteder har endnu navn: såsom Skodborg (eller Skuedborg), Skudstrup, Skifflund, hvilke steder ligger straks hos hverandre. Samme å er somme steder dyb og moradsig, er ikke ret fiskerig“.

Det fortælles om provst Brandt, at han var guldmager – fattig var han i hvert fald – og „laborerede“ i et lille hus ved kirken. Han havde også ord for både at kunne mane og vise igen. Nogen stor sprogmand var han dog ikke. Skodborg og Skudstrup har i hvert fald intet med skuder at gøre, Skibelund heller ikke med skibe, og Kongeaen har ikke kunnet besejles. Derimod er det rigtigt, når provsten kalder åen for Skodborg Å. Det var dens gamle navn.

Gammelt kort, der viser Ribe Å's, Kongeåens, Sneum Å's og Varde Å's udløb. Rigsarkivet.

Visse strækninger har dog også haft andre betegnelser. Den øvre del af løbet, mellem Bastrup og Vamdrup, kaldes på gamle kort for Staved Å, og ved udløbet i Vesterhavet hed den Vilslev Å eller Vils Å.

Skodborg Å nævnes allerede under dette navn i islandske skjaldekvad fra 1000-årene, hvor den hedder Skotborgará, i sagaerne kaldes den tit kun for Åen og landet syd derfor fyrir sunnan á. Måske har Skodborg Å endda haft et endnu ældre navn, Far, som kan have givet navn til den store skov Farris syd for åen. Skodborghus, der ligger nordfor åen, var et kongeligt slot, som første gang nævnes 1368. Det var en grænsefæstning, hvorfra lensmanden styrede Skodborg len, der omfattede en stor del af området nordfor Kongeåen. Senere var det et kongeligt lystslot. Her ved Skodborghus gik den jyske hovedvej, Hærvejen, over åen for at fortsætte sydpå mod fjerne mål. Man har ment, at forleddet i Skodborg skulle betyde skue, altså en borg, hvorfra man holdt udvig – på tysk er Schauenburg almindeligt. Mest sandsynligt er det dog, at skod er gammeldansk skot, fremspring, om et bakkeparti, der ligesom springer frem i terrænet. Navnet Kongeå dukker sent op. Første gang det

nævnes, er i en tingbog fra 1698, men det kom derefter ret hurtigt i brug. Det følte som et naturligt navn på den å, hvor kongens told skulle betales.

Når Kongeåen skulle komme til at spille så stor en historisk rolle, skyldes det, at den af arrild har udgjort grænsen mellem fire sysler. Nordfor åen lå mod vest Varde syssel og mod øst Almind syssel, sydfor Ellum syssel og Barvid syssel, der har fået navn efter Farrisskoven, idet Barvid synes at betyde nåleskov. Længere mod syd fandtes Isted syssel. Sysselinddelingen er jysk, og kun de byer og steder, hvor der boede jyder, blev regnet med til syslerne. Nu og da omfattede de gamle folkestammer, Hardsyssel og Thysyssel er eksempler herpå, ofte er det stednavne, de er opkaldt efter. Det gælder syslerne omkring Kongeåen, og den er da heller ikke grænse mellem folk af forskellig stamme, der er ikke nogen særlig forskel i den dialekt, der tales nord og syd for åen, grænsen mellem nørrejysk og sønderjysk folkemål går længere sydefter, følger nærmest en linie fra Ribe til Haderslev. Det er vandløbet, der har været grunden til, at sysselgrænsen kom til at gå her. Længere mod øst fulgte den også vandløbene, først Seest Mølleå, derefter Kolding Å. Når man var kommet over den, var man i Barvid syssel og i det slesvigske.

I gammel tid lå der sydfor grænseåerne den store skov, Farrisskoven, der strakte sig fra egnen omkring Skamlingsbanken og langt mod vest. Den var et vildnis af fyr, bøg og eg, her var et eldorado for jægeren, store flokke af vildsvin kunne endnu i sidste halvdel af 1700-tallet dukke op på disse kanter, her rugede kongeørnen og her hørtes ravnenes skrig. Når „olden var for“, kunne der i denne store skov fedes tusinder af svin, 1630 skal det have været 12.000. Ulvene huserede vældigt på disse egne, 1763 trængte de helt ind i Kolding by.

Den sydlige del af Jylland var et grænseland, mod holtenere og de slaviske vender, der boede i Vagrien lige syd for Kiel. Det var vigtigt at have en dygtig militær leder her. Han blev kaldt jarl. Knud den Helliges broder Olav skal have været jarl i Sønderjylland, og 1111 nævnes Ejliv Jarl i Slesvig. Hans efterfølger Knud Lavard fik titel af hertug, og under ham var hertugdømmet et klart afgrænset område, de tre sydligste sysler af den jyske halvø. Skodborg Å var nu ikke blot en grænse mellem herreder og sysler, men også mellem kongeriget Danmark og hertugdømmet Jylland, snart også kaldt hertugdømmet Slesvig. Dets skæbne blev omskiftelig, og selv om det nok stadig blev anset for en del af riget, var det dog altid noget for sig, med egen administration og med egne love. Vel var Jyske Lov også gældende her, men da man i

Udsnit af kort fra 1727 over Kongeåen. Man ser, hvorledes åen løber midt igennem Vamdrup sogn. Syd er opad på kortet. Rigsarkivet.

kongeriget fik den nye Danske Lov fra 1683, levede man sønden å stadig efter Jyske Lov – i tysk oversættelse – og dens bestemmelser gjaldt indtil 1900.

Som århundrederne gik, begyndte det tyske sprog at trænge frem i administrationen. Haderslev amt gik fra Østersø til Vesterhav, og det var tysk, der blev skrevet på Haderslev amts kontorer af amtmand og amtssekretær, af husfoged og ridefoged. Det betød ikke noget, at kongen – som hertug i Slesvig – fra 1582 var hersker over dette amt. Tysk trængte også mere og mere frem i rettens sale, indtil 1840, da dansk på ny blev retssprog i de herreder, hvor det var folkesprog. Kongeåen var i virkeligheden blevet et skel mellem stater. Der boede jyder på begge sider af åen. De talte det samme sprog, de levede, virkede og tænkte på samme vis. Og alligevel skilte denne beskedne å's stille henglidende vand disse jyder fra hinanden, som om de havde været folk af forskellig sprog, af forskellig stamme.

Kongeåen var grænsen mellem kongeriget og fyrstendømmet fra Vesterhavet og til Ødis sogn, altså i næsten hele sit løb. På mange måder var der dog undtagelser. Ribe by synes aldrig at have været regnet til hertugdømmet. Her var der en biskop, et stort domkapitel, kirker og klostre, som var rige på gods. Disse kirkelige institutioner hørte under kongeriget, og i 1400-årene blev det en almindelig regel, at deres gods ikke skulle regnes med til hertugdømmet. På denne måde blev de kongerigske enklaver til. Og efterhånden

blev det således, at havde en gård engang hørt under kongeriget, blev den ved med det, uanset hvem der kom til at eje den. I den sydlige del af Vestslesvig, især i Møgeltønder og Ballum sogne, var de fleste af gårdene på denne måde blevet kongerigske. Her var der tale om ret samlede områder, men ellers lå enklaverne – det kunne være en gård eller kun et stykke jord – spredt rundt om i sognene i Vestslesvig og i hele egnen langs med Kongeåen. Af de slesvigske grænsesogne var Vonsild og Skrave helt slesvigske, i Lintrup var der 1864 kun 2,5 pct. af undersåtterne, der hørte under kongeriget, i Skodborg og Kalvslund var der 28 pct., i Hjortlund 33 og i Farup 52 pct. Man forstår, at der let kunne blive strid mellem de slesvigske og de kongerigske undersåtter, når de som her boede omtrent dør om dør og alligevel skulle administreres efter helt forskellige love.

Der var enkelte steder, hvor forholdene var særligt mærkværdige. Vamdrup sogn ligger i kongeriget, men Kongeåen løber igennem den og deler den i to dele. Sydfor åen ligger byerne Bastrup og Holte. Oprindeligt hørte de slet ikke til Vamdrup sogn, men til det slesvigske Skodborg sogn. Hele Holte og en del af Bastrup hørte til Østerbygård, som oprindeligt lå i Ødis sogn, nu i Vamdrup sogn. Peter Rantzau til Trøjborg fik denne gård i 1569 fra hertug Hans. I skødet hed det, at landskellet mellem kongeriget og hertugdømmet skulle være „urykket“. Men Trøjborg hørte under kongeriget, og derfor blev både Østerbygård og dens bøndergårde alligevel kongerigske, og ret hurtigt kom Bastrup og Holte i kirkelige henseende under Vamdrup sogn. Kongeåen var her ikke længere grænse, der var blevet vristet lidt fra hertugdømmet.

Kongeåen løber det sidste stykke gennem Vilslev sogn. Tidligere bugtede den sig her gennem brede engstrækninger, men 1938 blev den reguleret og uddybet. Den udmunder ved en sluse i det havdige, som blev opført fra 1911–15 og beskytter de store marskenge mod oversvømmelse. Også Vilslev sogn deles i to dele af åen. Jested og Hillerup ligger syd for. Der var i dem begge både kongerigske og slesvigske undersåtter. Hele Jested hørte i kirkelig henseende under Vilslev sogn, men Hillerup by var også delt i kirkelig henseende, de fleste gårde hørte til Vilslev sogn, nogle dog til Farup. Men det var ikke således, at det var de slesvigske bønder og husmænd, der hørte til Farup, der var også nogle af dem, der var Vilslev-præstens sognebørn. Kommunalt var de to byer ligeledes delt, idet de kongerigske ejendomme havde deres egen sognefoged, mens de slesvigske havde sognefoged fælles med Farup. At vejvæsnet under disse forhold var elendigt siger sig selv, for hvorledes

Gangbroen over Kongeåen i Vilslev sogn. Lige nordfor åen ses Vilslev Kirke, en af Ribe amts gamle tufkirker. Tegnet af H. V. Westergaard 1910. Det kongelige Bibliotek.

skulle man få fordelt vejjudgifterne? Det kunne også være svært at få ordnet fattigvæsnet. I Vilslev Spange gik grænsen gennem et hus. Dets ejer var født i huset. Da han engang i 1850'erne skulle have fattighjælp, måtte man prøve at finde ud af, i hvilken stue han var født, for at få afgjort, hvem der havde forsørgelsespligten.

Der var her i Vilslev sogn ingen bro over Kongeåen. Den var jo toldgrænse. Der var kun en gangbro, kørende og ridende måtte benytte et vadested ved Vilslev Spange. Her kunne tit være højvande, når man malede på fuld kraft i Jested Mølle. Skulle et lig fra syd for åen til kirkegården i Vilslev, måtte man køre det ud til Ribevejen for at komme over åen ved Gredstedbro, det vil sige, at man måtte gennem to andre sogne. Ved toldstedet var der kontrol, og der måtte betales bropenge. Det er forståeligt, at man som regel kørte over åen på hjemvejen.

Konger manglede altid penge – som en senere tids finansministre – og told var en god indtægt trods smuglerne. Den skulle derfor også betales af varer

og dyr, som blev ført „mellem rigerne“, altså også fra kongeriget til Slesvig. Kongeåen var toldgrænse fra middelalderen til 1851, og derefter på ny fra 1864. I senmiddelalderen var Ribe og Kolding de eneste anerkendte toldsteder. Fra gammel tid var der tre veje, der førte over Skodborg Å, ved Gredstedbro, Foldingbro og Koldingbro. 1790 blev der dog godkendt endnu fire overgange „til menigmands bekvemmelighed“, det var ved Ejstrup, Dollerup, Skodborghus og Vilslev. Samtidig blev toldopsynet skærpet. Ved Foldingbro skulle der være en tolder, en kontrollør og en bomkarl. Foruden det faste personale langs grænsen var der 10 beredne patruljebetjente. Da historikeren Laurids Engelstoft 1807 var i Foldingbro, så han 3–4 toldbetjente, der havde udseende af „dagdrivere og brændevinselskere“. Og hvad der end var af opsyn, så hjalp det ikke. Det var for let at smugle her, hvad enten man så benyttede de ulovlige vadesteder eller gik over ad den vej udenfor Kongeåens udløb, som kunne befares, når det var ebbe. Der var også dem, der sejlede uden om åen og op ad Janderup Å eller over Kolding Fjord.

En af de mest yndede smuglervarer var brændevin, og der var kun få af beboerne, der ikke deltog i denne trafik. Den udmærkede historiker P. Eliassen bringer i sin bog Kongeåen mange historier herom. Han var selv født i Skrave sogn. Han fortæller om Thomas Thomsen i Skodborg, der havde været stænderdeputeret i Slesvig, at han smuglede brændevin i en kassevogn med dobbeltbund. Her var der en blikbeholder, der kunne fyldes med den gode drik. Han ejede selv et brændevinsbrænderi, og hans broder Peter, der var kromand i Vejen og havde været stænderdeputeret i Viborg, fik på den måde billig brændevin til kunderne. Engang havde Thomas Thomsen indbudt toldkontrollør, assistent og betjente til et fødselsdagsgilde hos sig. Stemningen var høj, og da de endelig skulle afsted, undrede de sig over, at deres heste var så svedte. De havde da også været til gilde, svarede Thomas Thomsen, og svedte af den anstrengelse. Men han glemte at fortælle, hvordan hans egne folk havde spændt toldernes heste for værtens vogne, der var læsset med smuglervarer og i en fart blev kørt over den ubevogtede grænse. Sådanne selskaber var i øvrigt ret almindelige, og det hændte engang, da toldkarle og smuglere havde været sammen, at en af toldkarlene spurgte: „Har I nu fået Jeres sager i behold“.

Og så kom det ulykkelige år 1864. Krigen var tabt, og de to sejrige tyske magter var herrer sønden å. Den forhadte toldgrænse blev straks genoprettet. Ved freden i Wien var det blevet bestemt, at Danmark skulle afstå de jyske

enklaver, der lå i det slesvigske område, og til gengæld have en tilsvarende del af Slesvig. Ved forhandlingerne om den praktiske gennemførelse af disse bestemmelser søgte man først fra dansk side at få en grænselinie, der gik helt sydfor Kongeåen. Forslaget blev dog straks afvist. Det blev hurtigt klart, at man fra tysk side ville holde på, at Kongeåen blev bevaret som grænse på så langt et stykke som muligt, ja, den preussiske konge stillede flere gange krav til sine forhandlere om, at grænsen skulle trækkes langs Kongeåen i hele dens udstrækning. Så slemt kom det dog ikke til at gå. Ribe og dets opland blev ved Danmark, og Kongeåen var nu kun grænse fra Villebøl i vest til lidt øst for Skudstrup.

Ikke længe efter, at man havde fejret 50-årsdagen for stormen på Dybbøl, var Tyskland på ny i krig. Også de danske sydfor Kongeå-grænsen måtte være med til at kæmpe for et fædreland, der ikke var deres. Nogle kunne unddrage sig denne pligt ved at gå over grænsen til Danmark, men de fleste var med i krigen, og over 5000 af dem vendte aldrig tilbage.

I november 1918 var krigen forbi, og det var klart, at nu ville Nordslesvig snart blive en del af Danmark. Der kom til at gå vinter og vår et par gange, inden et par slægtleds drøm blev til virkelighed. Den 5. maj 1920 rykkede danske tropper ind i Sønderjylland, og den 10. juli red Christian 10. over grænsen lidt nord for Christiansfeld. Kongeåen var ikke mere grænse. Den er kun en ganske almindelig å i Danmark. Nu kunne man med rette synge Helge Rodes linier:

Helet er vort gamle sår,
bødet Danmarks flænge.
Sorgomsuste Kongeå,
atter skal din vove gå,
glad igennem enge.

Ribe Å

Af MOGENS BENCARD

Ribe Å udmærker sig ved knapt nok at bære dette navn på nogen strækning fra dens mange udspring ved Jyllands østkyst, og til den løber ud i Vesterhavet gennem Kammerslusen. På kort og andre officielle dokumenter vil man nok kunne finde de sidste 10 km forsynet med bynavnet, men videre end hertil – ved sammenløbet mellem Geelså og Fladså – strækker det i hvert fald ikke. Og for ripenseren er de rigtige navne Vesteråen og Nebså, nu Nipså.

Grunden hertil er utvivlsomt, at åen så tidligt splittes op i de allerede nævnte arme, og at disse er hinanden jævnbyrdige. I det hele taget er Ribeå-systemet stærkt forgrenet. Ved Ribe optager Vesteråen Tvedå, der ved Kalvs-lund deler sig i Sønderå og Hjortvad Å, hvis kilder findes i området øst for Rødding. Nebså henter ved den næsten udtørrede Varming Sø vand fra Nør-bækken. Fladså går hurtigt over i Gram Å, der vesten for Gram optager Horns-bæk og øst for Jels Å. Efter de tre berømte søer ved Jels går denne over i Blå Å, som fortaber sig ude i det område, som i middelalderen var dækket af de store Farris skove. Gram Å deler sig længere østpå op i tre arme, hvis to søndre afvander de lave områder omkring Jægerup, mens den nordre via Nørreåen og Fovså har sine kilder helt ovre ved hovedvej 10 midtvejs mellem Kolding og Haderslev. Geelså er den længste af de mange strømme. Fra Stavnager, hvor den løber sammen med Fladså, strækker den sig sydøstpå gennem Stensbæk plantage, sønden om det store Kastrup Kær, og efter at have optaget Gabøl Bæk og Valsbækken deler den sig sydøst for Bevtoft i to. Sønderåen, der er den nordre af de to, når til hovedvej 10 syd for Haderslev, men er i øvrigt mest kendt som den vandstrøm, Hærvejen så sig tvunget til at forcere ved Immervad. Den kaldes også Rudbækken. Den søndre arm, der mærkelig nok bærer navnet Nipså, mødes ved Nr. Hostrup omtrentlig med Vidåens kilder.

Udgangspunktet for Ribe-åens vidt forgrenede net er det store bakkeland langs Jyllands østkyst. Det var herovre, at isranden i sidste istid spyede sine kaskader ud over vesteregnen. Gennem de mange tunneldale, af hvilke nu kun den ved Jels – Jelsøerne – har forbindelse med det vestlige å-system, pressede isens vægt sten, grus, slam, sand og vand ud i de lave områder, som dannede flodsletten. Denne grener sig med et næsten usynligt fald ind mellem

Geelså-dalen ved Endrupskov. I baggrunden St. Nustrup bakkeø. Lennart Edelberg fot.

bakkeøerne og bliver atter til en samlet flade i den store Ribe-Kongeå-slette. De tre betydeligste bakkeøer er fra nord Rødning bakkeø, hvis højeste punkt – ved Rangtang – er 81 m. Den falder stejlt mod Kongeå-dalen, skråner med Hjortvad Å langsomt mod vest og begrænses mod syd af Gram ådal. Sidstnævnte skilles fra Geelså-sletten af den smalle, langstrakte Store Nustrup bakkeø, der når sit højdepunkt med 78 m på Fjellumhøj. Å-systemet begrænses mod syd af Toftlund bakkeø, der er Sønderjyllands mest vidtstrakte og med sine 80 m på flere steder også den højeste.

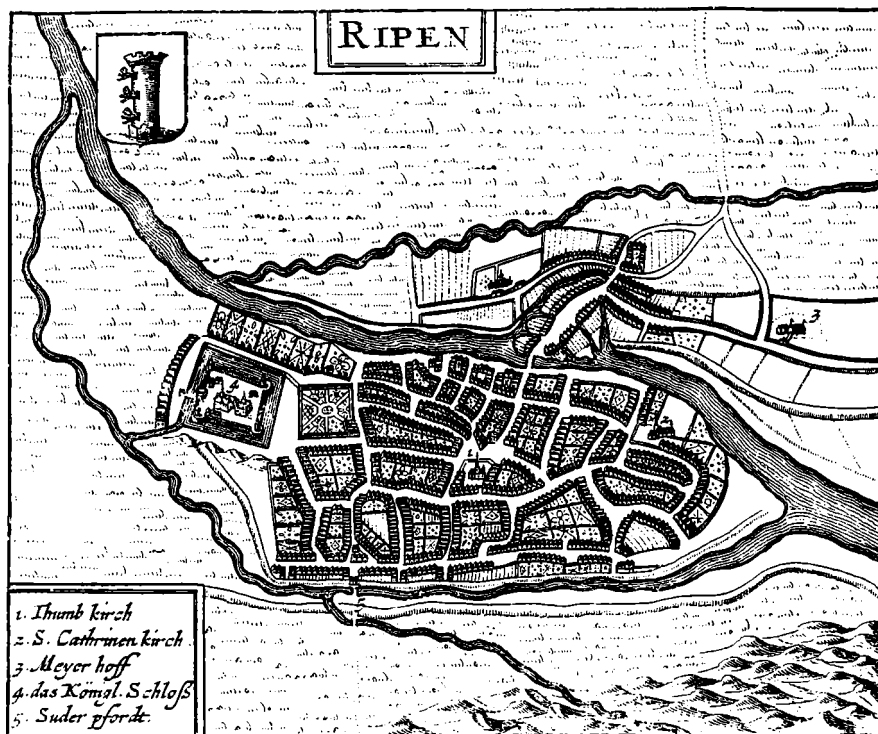
Igennem tiderne har åen gnavet sig vej gennem landskabet, hvor det passede den. I de vide flodsletter har den givet sig god tid og banede sig i store slyng frem mod havet. Ude i Ribe-marsken blev slyngene så kraftige, at man næsten får indtryk af, at havet har presset åen sammen som en harmonika. Disse oprindelige forhold er i nyere tid blevet underkastet to indgreb fra menneskelig side. Det ene er de store reguleringer og udretninger, som nu præger betydelige dele af åen. Det er fuldt forståeligt, at man ønsker sig en mere

rationel udnyttelse af de frugtbare engstrækninger, men man kunne dog engang imellem nok ønske sig, at reguleringseksperteserne var i besiddelse af en mere bøjelig „lineal“ end den, hvormed man nu sætter kanalerne af. Det andet indgreb er bygningen af digerne, som fuldførtes i 1912. Indtil da – og sidste gang i 1911 – havde stormfloder ustandselig tvunget åen til at løbe baglæns og ofte med en foruroligende kraft. Oversvømmelser, omend af en mere fredelig art, er dog endnu et velkendt begreb for vestkystens beboere. Når vinterstormenes højvande lukker Kammerslusen, opstuvendes åens vand bag digerne med en forbavsende hast, Ribe-marsken oversvømmes, og ripenserne får endnu engang lejlighed til at se deres by forvandlet til en ø. Til og med en ø med så snævre grænser, at de lavestliggende huse kan have vandet stående ved dørtærsklen.

Fiskeriet i Ribe Å begrænser sig nu i hovedsagen til ål og ørred, men da foreningen er ret ubetydelig, er der til gengæld gode muligheder. Og det er forbavsende, at gennemløbet igennem Ribe ikke har forpestet Vesteråen, hvor fiskeriet er ganske givtigt. Fiskerigdommen i ældre tid var dog betydelig større. I 1500-årene kan man se, hvorledes kongen til særligt begunstigede skænker fiske-privilegier på endog ganske små bidder af åen, til og med mod aflevering af halvdelen af de fangne fisk til Riberhus. Ålen synes at have været den vigtigste, men også mange andre fisk føres på tale. I 1690'erne talte Mads Pedersen Rostock om „dend fiske-fuld Nips-aa“ og opregnede dens forskellige fisk:

Du haver og ej Brøst for Aae og Strande-Fisk,
 men kand dem, naar du vilt, opgive paa din Disk.
 Kun Lidet skiøtter du om Skalle Blinke-øje,
 Thi Geddens søde Fisk dig bedre kand fornøje.
 Skarprygget Aabor du og daglig have kand,
 Steen-pandet Horke-Flok og vrimler i dit Vand.
 Den smudtzig Hvade-Aal mangfoldig hos dig tages,
 Breed-bugget Brasen og tit i dit Togger jages,
 Med Snebler, Aale-qvab, skind-spættet Øreder
 Sølv-farvet Lax mand og tit paa dit Bord frembær.

Riberhus havde sikret sig fiskeretten på Vesteråen, og fangsten indgik i kongens og slottets husholdning som en ikke uvigtig faktor. Da slottet efter svenskekrigene blev nedlagt, gik dette privilegium over på private hænder.

Ribe-åens arme om Ribe by. Øverst Tved Å, derunder møllestrømmene gennem dæmningen. Tegneren har gengivet én for mange. Nederst Stampemøllestrømmen, der forer sig med Hovlund Bæk. Kobberstik fra første halvdel af 1600-årene.

Spor af menneskelig aktivitet langs å-systemet findes helt tilbage til den såkaldte Gudenå-kultur. Disse fiskere og jægere har efterladt deres flintredskaber, primitive økser, skrabere og småflint – mikrolitter – langs næsten alle bredder. På indlandsklitterne ved Tange, øst for Ribe, blev disse primitive redskaber for første gang opsamlede og erkendte som „menneskeflint“, men først da Gudenådalen tyve år senere kom ind i billedet, vandt dette videnskabelig anerkendelse. Gudenå-kulturen kunne således meget vel have heddet Ribeå- eller Tange-kulturen. Køkkenmødding-tidens forskellige kulturer har ikke efterladt sig spor i egnen.

Fra yngre stenalderens landbrugere findes der mange spor i området, dog mest i form af begravelser. Storstensgravene – dysserne og jættestuerne – fra den ældste tid findes der mange af i den østre del.

Det nye erobrerfolk, Enkeltgravsfolket, som sydfra trængte op i Danmark, og som i dette område bredte sig fra vest mod øst, gør sig ligeledes mest bemærket ved sine grave. Disse mennesker med deres ret små gravhøje, deres enmandsgrave og karakteristiske stridsøkser må have boet i stor tæthed over hele området. Dog har de tilsyneladende holdt sig i nogen afstand fra Vesterhavet. Ved Skærbæk Mølle er gjort de mest spændende fund fra disse grave, idet det lykkedes udgraveren at påvise spor af dødehuse over kisterne.

De kendteste bronzealderfund fra denne egn er Jelsmanden og Skrydstrup-pigen, som blev fundet 1935 med få måneders mellemrum. Manden lå i en stor høj ved Hennekesdam i en velbevaret egekiste, men da graven var blevet plyndret allerede i oldtiden, var fundet knapt så illustrerende. For kvindegravens vedkommende var kisten mærkelig nok næsten forsvundet, mens indholdet til gengæld var utrolig velbevaret. Den unge pige lå i en kohud på et lag skovkørvel. Både den komplicerede frisure, klædedragten, smykkerne og de øvrige gravgaver viste med al mulig tydelighed, at hun var produktet af en overklasse i et overordentlig velhavende samfund.

Bronzen selv og de talrige guldfund viser, at en international handel er sat i gang, og at strøget på vandskellet mellem Vesterhavets og Østersøens åsystemer – Hærvejs-strøget – har været en vigtig handelsrute. For nogle år tilbage er det da også her lykkedes at påvise de ældste hjulspor, vi kender herhjemme. Det skete ved udgravningen af en gravhøj ved Arnitslund, hvor det viste sig at hjulsporene havde respekteret en gravhøj fra yngre stenalder, mens en udvidelse af højen i ældre bronzealder havde tildækket hjulsporene og bevaret dem for eftertiden.

I den yngre del af bronzealderen og ældre jernalder skiftede gravskikken, og man gik over til ligbrænding og urnebegravelser.

I tiden efter Kristi fødsel bliver fundene atter rigere. Gravformen skifter på ny, og gravpladserne rummer nu både urne- og jordfæste-begravelser. Men vigtigst er det, at vi nu begynder at få ting i hænde, som fortæller om handelsruterne ved direkte at røbe deres fabriktionssted. En lerskål af romersk oprindelse er fundet i en grav ved Endrupskov, bronzekar med italienske fabriksmærker i Brokær ved Gredstedbro, glaskar af rhinsk oprindelse kendes fra grave ved Endrupskov og Skrave, samt fra de sidste års bopladsfund ved vestkysten.

I den senere del af jernalderen bliver vesteregnerne mere og mere dominerende. Den senere tids fund af boplads fra germansk jernalder med adskil-

Skibbroen i Ribe under stormfloden i 1911. Nørgaard-Nielsen fot.

lige forekomster af tysk importgods synes at antyde en stigende vadehavstrafik som mulig forklaring på denne nye interesse for kysten.

Med Ansgars kirkestiftelse i Ribe ca. 850 bliver denne by en magnet, som suger al opmærksomhed – og sikkert også al transithandel – til sig. Ganske vist er det endnu ikke arkæologisk vej lykkedes at påvise vikingetidens Ribe, men det er næppe for dristigt at slutte, at den må have været en handelsstation af betydning. 948 understreges byens betydning yderligere ved, at den nævnes sammen med Slesvig og Århus som bispesæde, men virkelige beviser på Ribes eksistens får man først i 1100-årene med Domkirken og Riberhus.

Byen blev lagt ved åen så langt mod vest, som det var muligt, uden at den nord-sydgående trafik blev tvunget ud i den upålidelige marsk, og ikke længere mod øst, end at man kun behøvede at forcere ét åløb. Vesteråens brede strøm blev en af middelalderens livligst benyttede handelsveje, og Ribe med dens Skibbro det vigtigste centrum for eksport og import.

Herfra stak byen sine forsyningslinier østerud til det øvrige Skandinavien,

og det er en fornøjelse på et kort at se, hvorledes disse veje har fundet frem mellem åens mange arme. Den nordlige vej mod Kolding trækker nord om å-systemet og må kun passere det ved Hvidebro, mens Kongeåen forceres ved Foldingbro. Midtervejen mod Haderslev følger sydsiden af Fladså-Gramå-dalen og kan finde tværs over hele det vandrige område med kun to passager, nemlig over Nørbækken nord for Munksø og over Geelsåen ved Geelsbro. Den søndre vej går helt syd om Geelså, men er dog tvunget til at sætte over Nipsåen ved Neder Jersdal, inden den forener sig med Hærvejen.

Det allerbedste bevis på Ribes indflydelse på handelen kan måske ses i forholdet mellem disse veje og den gamle Hærvej. Netop på strækket mellem Skodborghus og Immervad blev Hærvejen suget fuldstændig tom for liv. Det er den strækning, som Hugo Matthiessen kaldte den „døde Vej“, og hvor vejforløbet til og med på lange stræk vanskeligt kan påvises.

Ribe by har altid haft et enestående intimt forhold til åen, og byens udformning er endnu i dag stærkt afhængig af dette. Hovedgaden – Overdammen, Mellemdammen, Nederdammen – ligger på den dæmning tværs over ådalen, som dels sikrede den nord-sydgående færdsel tørskoet overgang, og dels sørgede for opdæmning af vand til Kongens Mølle, som nævnes første gang i 1255. Slippekvarteret med sine gadeforløb parallelt med åen og sine slipper vinkelret herpå er en usædvanlig middelalderlig byplan, men helt afhængig af havnen. Og selvom Ribe nok kunne have skatte at tage vare på, har den aldrig haft en egentlig befæstning i form af vold og grav. Den har – med rette – følt sig tryk i åens arme.

Det er dette forhold til å, eng og marsk, som har gjort det naturligt at holde den gamle bykerne intakt og lade de moderne udvidelser skyde ud som „satellitbyer“. Herved kan sikres det, som måske har allerstørst indvirkning på byens skønhed og charme, nemlig samspillet mellem natur og arkitektur. Når man går gennem hovedgaden, åbner husrækkerne sig og trækker det omgivende vide land til sig, så det næsten virker som et åndredræt.

Mads Pedersen så dette samspil for sig og udtrykte det på sin egen snurrige måde:

„Du ligger smukt og vel, ræt som en Egge-Blom
mød vand og græs-riig Eng beprydet trindten om.“

Vidåen

Af PETER KR. IVERSEN

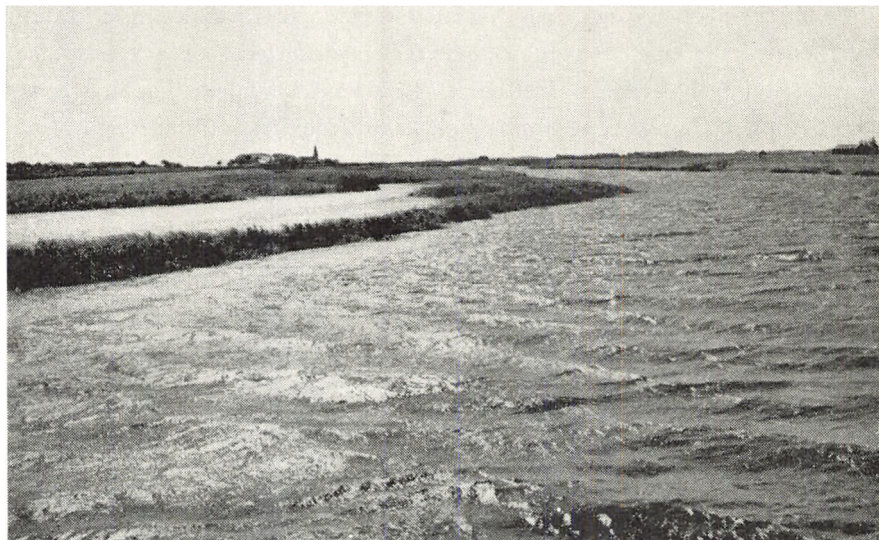
Vidåen, der er Danmarks tredjestørste vandløb, afvander et areal på 1275 km² eller et område næsten lige så stort som Tønder amt. Dens tilløb strækker sig som fangarme over til vandskellet på østkysten 2–4 km fra Åbenrå og Flensborg fjorde. De fire hovedløb er Arnå, Hvirlå, Grønå og Sønderå, som alle forenes i én bred å syd for Tønder. Arnå strækker sig længst mod nord. Af dens tilløb udspringer Surbækken i nærheden af Hovslund ved den sønderjyske længdebane, og Rødåen når gennem sit tilløb Hjarup Å næsten ind til Løjt Kirkeby. Lige syd for Sivkro i Bedsted sogn forener Surbæk og Rødå sig i Arnå, der over en længere strækning nu er kanaliseret og har et ret betydeligt fald. Øst for Tønder, syd for St. Emmerske, forenes den med Hvirlå, der har sit udspring i Hjordkær sogn, og har herefter navnet Vidå. Beskyttet af diger, der skal sikre de omkringliggende enge mod oversvømmelse, føres den gennem Tønder, hvor den optager Galgestrømmen og St. Laurentiusbækken. Grønå, der nu føres i en digebeskyttet kanal langs sydsiden af Jejsing Banke, dannes syd for Bylderup af tilløbene Slogså og Uge Bæk, der gennem deres talrige tilløb afvander eng- og mosestrækninger i Bjolderup, Hjordkær, Uge, Ensted og Tinglev sogne. Blandt de betydeligste af disse vandløb kan nævnes Lundbæk, Søderup Å, Rebbøl Å og Porså. Sønderå danner sammen med sine tilløb Gammelå og Skelbæk på strækningen fra toldstedet ved Møllehus syd for Tønder til sydøst for Sofiedal i Tinglev sogn grænsen mellem Danmark og Tyskland. Tillige er Skelbækken det gamle skel mellem Slogs og Kær herreder. Sønderå, der på en strækning også kaldes Jynde vad Møllestrøm, har gennem sine forgreninger Bjerndrup Mølleå og Gejlå sine udspring helt inde i Felsted sogn sydøst for Åbenrå og i Holbøl og Kværs sogne nordøst for Flensborg. Fra Kær herred syd for grænsen optager den Karlum Å. En kanal fra Vindtved ved landegrænsen vest for Lydersholm over Holmgård til et punkt lige syd for Jejsing Banke forbinder nu Sønderå med Grønå, og vandet fra Sønderå kan efter behov her ledes ind i Grønå. I det hele taget er åerne og bækkene i det tidligere sumpede engområde mellem hovedvej A 8 og landegrænsen syd for Rørkær og Jejsing i Høstrup sogn reguleret. Nye kanaler er gravet, og de gamle åslynger er ved at forsvinde. Et betydeligt kultiverings-

arbejde er gennemført, men samtidig er en del af den gamle landskabelige idyl forsvundet. Vi menneskebørn kan jo nu engang ikke leve af mere eller mindre romantiske forestillinger.

I selve Tønder løber Vidåen gennem en i 1587 gravet kanal, omkring hvilken der senere er anlagt en smuk bypark. Den gamle vandmølle, der er opført samtidig med kanaliseringen af åen, står der endnu, selv om dens hjul ikke mere omsætter vandets kraft til tøjlet energi. Det tidligere lille havneanlæg, Skibbroen, er imidlertid efter afvandingen i 1929 helt forsvundet, men endnu vidner skibet i byens våben om, at den engang har været en søkøbstad. Længe nærede man et forfængeligt håb om, at byen igen kunne blive havneby, og man regnede i 1870'erne så småt med at det kunne virkeliggøres. En lille hjuldampner, „Graf Bismarck“ var i 1871 sejlet fra Højer til Tønder, og med henblik på at etablere en fast ruteforbindelse ad åen til Højer uddybedes 1873 den 1611–17 gravede kanal til Askesodde, men anstrengelserne var forgæves.

Fra Tønder vandmølle løber åen nu i en nygravet kanal med over 3 m høje diger på begge bredder og møder her ca. 1 km mod syd den ligeledes inddigede Grønå. I en fælles ny kanal ledes vandmasserne til den store pumpestation ved Lægan, umiddelbart nord for grænsen ved landevejen fra Tønder til

Vidåen øst for Rudbøl med Aventoft kirke i baggrunden. Gabs-Tønder fot.

Idyl ved Rudbøl Sø. Gabs-Tønder fot.

Nattens dybe stilhed brydes,
 når de vilde svaner skrige,
 hvem kan glemme fugletrækket
 over Rudbøl sø og dige.

A. Egeberg Jensen.

Aventoft. De gamle åslynger her må også forventes med tiden at gro til. På den anden side Lægan støder Sønderå til Vidåen, og i Rudbøl Sø, som åen passerer, optages ved Verlath pumpestation de store tilløb fra søerne syd for landegrænsen. Længere ind mod Højer støder Sejersbæk og Lindskov møllestrøm til; også de er begge reguleret ved afvandingen i 1929.

Den sidste strækning fra Tønder til Vesterhavet er den del af Vidåen, som i historisk tid har gennemgået størst forandring. Dels har inddigningen af kogene medført, at dens løb gennem de flade marskenge er blevet forlænget med ca. 20 km, og dels har den som nævnt ved afvandingen på sin vej fra Tønder til Rudbøl over en lang strækning fået et helt nyt løb. Ved bygningen af diget Højer-Rudbøl-Lægan-Grelsbøl i årene 1553-56 blev der etableret en

havsluse ved Lægan, og da Gudskog syd for grænsen blev inddiget 1562–66, rykkede man slusen frem til Rudbøl. Gl. Frederikskog blev inddiget 1692, og Vidåen kom nu til at løbe flere km mellem to parallelt løbende diger. Ved digeslagningen mellem Nørremølle og Hjørnekroen nordvest for Rudbøl 1715 blev slusen flyttet herhen, og først ved Ny Frederikskogs inddigning 1859–61 flyttedes havslusen til dens nuværende plads lige syd for Højer. Uden for slusen fortsætter åen i en ca. 1 km lang kanal gennem det endnu uinddige forland, der oversvømmes af Vadehavet ved ekstraordinært højvande. Højer sluse består af en åben 7,5 m bred hovedsluse, forsynet med tre sæt stemmeporte, og af to lukkede godt 3 m brede slusegenneløb. Hovedslusen kan passeres af fiskerbåde og andre mindre fartøjer.

Med digeslagningen var marskområdet i det store og hele sikret mod indtrængende havvand, men mod oversvømmelse af ferskvand østfra i efterårs- og vintermånederne var der ingen eller kun ringe beskyttelse. Man havde ganske vist opkastet en del lave å- og mellemdiger, der skulle hindre disse oversvømmelser, men under ugunstige vejrforhold med megen nedbør i Vidåens store afvandingsområde og med højvande uden for havslusen, kunne denne ikke åbnes. Det tilstrømmende vand fra gestegnene i forbindelse med marskens egen nedbør medførte så de store oversvømmelser. Ofte var Tønder ved vintertid næsten omgivet af vand på alle sider, og værfterne i marsken ragede op som små øer. Undertiden kunne oversvømmelserne vare fra sidst i august til hen i april måned. For beboerne på værfterne var tilværelsen om vinteren ikke særlig tillokkende. Bedst var det vel næsten, når man i strenge frostperioder kunne færdes over isen, eller når man, inden vandet frøs til, pr. båd kunne stage sig ind til højere liggende og tørre områder, hvorfra man kunne fortsætte til fods. Værst var det i begyndende frost og i tøvejrperioder, når man hverken kunne færdes pr. båd eller på is. Men disse konstante oversvømmelser medførte også, at man af frygt for tidlige oversvømmelser kun tilsåede et meget lille areal med korn i den ellers frugtbare marskjord.

Gentagne gange havde der været fremsat forslag om regulering af Vidåen og afvanding af marsken, men først efter Genforeningen lykkedes det at løse problemet. Landbrugsministeriet nedsatte allerede 1921 en afvandingskommission, og på grundlag af dennes betænkning af 1922 vedtog man derefter i 1925 en lov, der i hovedsagen gik ud på at inddige åerne til et godt stykke øst for Tønder og derved optage gestvandet i dem, så at det ikke bredte sig ud over marsken. Indvandet fra selve marsken skulle ved hjælp af pumpe-

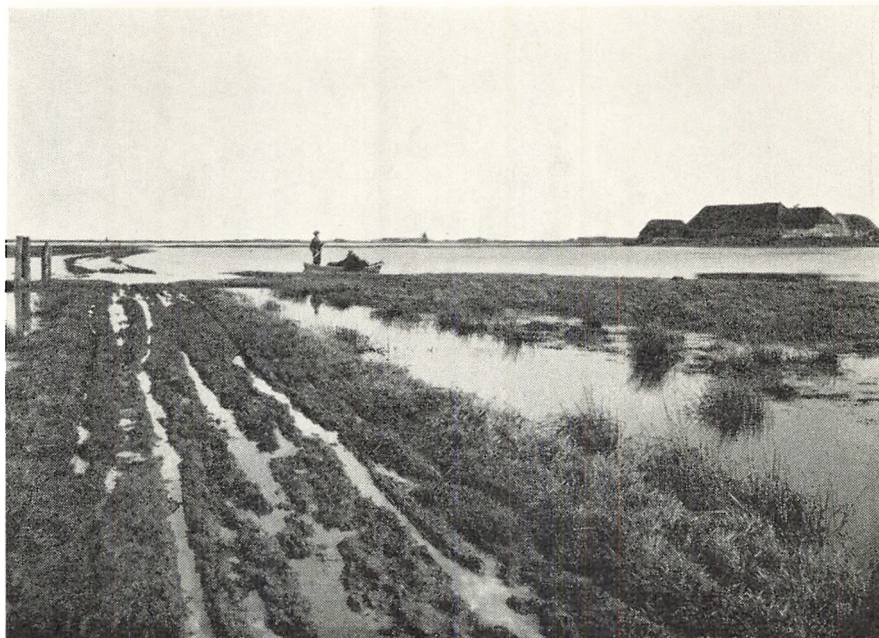

Højvande i Vidåen. Et udsat punkt sikres med sandsække. Gabs-Tønder fot.

stationer pumpes op i Vidåen. Arbejdet blev begyndt umiddelbart derefter og var afsluttet i 1929. Hermed var Vidåen i det store og hele tøjlet; 3–4 m høje diger langs bredderne skulle beskytte mod oversvømmelse, og til yderligere sikring under ekstraordinære vejrforhold anlagdes forskellige nødræservoirer omkring Rudbøl. Digebruddet ved Rudbøl for et par år siden vidner om, at der var behov for sådanne bassiner efter stærk nedbør i forbindelse med pålandstorm, hvorunder havslusen ikke kunne åbnes. Takket være energisk indsats fra kogs- og digebestyrelsens side blev kun et mindre areal oversvømmet, men begivenhederne var et memento om, at man stadig må være forberedt på, at naturkræfterne ofte lader hånt om menneskelige beregninger.

I dag pumpes vandet op i åen med kraftige eldrevne maskiner i fire store pumpestationer, beliggende ved Lægan, Nørremølle og syd og øst for Højer. Tidligere udnyttedes vandkraften til frembringelse af energi. Den nævnte vandmølle i Tønder havde endda indtil 1955 en turbine til fremstilling af elektricitet, der solgtes til byen. Ved Suråen lå Hellevad vandmølle, ved Arnå Arndrup Mølle, grundlagt af munkene i Løgumkloster. Solvig Mølle hørte under herskabet på Solvig, Bjerndrup Mølle under Ahlefeldt'erne på Søgård.

Oversvømmelse i Møgeltønder kog 1913. Indtil den store afvanding 1929 blev de lave arealer oversvømmet ved vintertid, og værfterne ragede op som små øer. I baggrunden ses de to vandmøller. H. C. Davidsen fot.

Søllingvrå Mølle ved Terkelsbøl Å i Bylderup sogn var mølle for nogle „fremmede undersåtter“ i Tønder amt, og vest for Tønder den schackenborgske Lindskov Mølle ved Lindskov Møllestrøm. Nogle af møllerne tilhørte landsherren, andre adelige godsherrer, men om dem alle gjaldt, at de havde et bestemt klientel af tvangsmølle-gæster, der tillige måtte yde hoveri ved større reparationer og anlægsarbejder. Det var et godt aktiv at være møllejer og en god bestilling at være mølleforpagter. I Tøndermarsken fandtes indtil afvandingen en helt anden slags „vandmøller“, de hollandske vejrmøller, der pumpe vand fra lavtliggende arealer til højere liggende vandløb eller direkte ud i åen. Sydøst for Højer stod på hver sin side af åen to af disse karakteristiske møller. De burde have været fredet som et vartegn for marsken.

Odense Å

Af NIELS OXENVAD

„Mange åer og bække gennemskærer allevegne Fyens lystige landskaber og giver såvel de fleste byer deres vand, som og ved siderne gode enge“, beretter Pontoppidan i sit Danske Atlas 1767, men kun ét vandløb, Odense Å, har efter hans mening en sådan størrelse, at det „kunne, til vognlejens besparelse, gøres navigable for store pramme ...“. Hverken før eller efter Pontoppidans dage har Odense Å haft større betydning som samfærdselsvej – lige med undtagelse af de allersidste kilometer før udløbet – men denne mangel tiltrods tør åen dog regnes blandt Danmarks mere betydelige vandløb, hvis forløb gennem vekslende fynske landskaber det nok lønner sig at følge.

Karakteristisk for de mange fynske åer er netop deres korte forløb. Intetsteds på øen er afstanden fra udspringet til udløbet overvældende stor, og fra Arreskov Sø, som er Odense Å's udspring, er afstanden til nærmeste kyst da også kun en halv snes kilometer, men de „Fynske Alper“, et højt morænebakkeland, som under sidste istid sammenpressedes foran gletscherranden, danner et så virksomt vandskel mod syd og vest, at åen, søens afløb, tvinges mod nord, på en 60 km lang vandring, for først i Odense Fjord at finde sit udløb.

Ligesom Odense Å er Fyns eneste større å, er Arreskov Sø øens eneste større sø. Det bedste indtryk af søen og dens omgivelser får man oppe fra Odense-Fåborg-landevejen på søens vestside. Står man der, med ryggen til de barske bakker og i eftermiddagens vestsol, har man ret et „lystigt“ fynsk landskab for sine fødder. På søens vest- og nordsider strækker sig brede engdrag, hvor maglemosekulturens stenalderfolk holdt til. På søens østre og søndre bred veksler frodige marker med skove, og midt i al dejligheden har vi herregården Arreskov, som har givet søen dens nuværende navn. Længere mod syd ligger landsbyen Fleninge, hvis navn tidligere var knyttet til søen, og over Fleninges gårde øjner man det smække spir på herregården Brahetrolleborg. Denne egn, som endnu i dag domineres af adelige godsbesiddelser, var i højmiddelalderen i kronens eje. Det er formentlig kronen, der har stået bag oprettelsen af et cistercienserkloster, som under navnet Holme Kloster, Insula dei, eksisterede fra slutningen af 1100-årene og frem til reformationen, hvorefter det gik over til at blive den adelige besiddelse, som nu bærer navnet Brahetrolleborg. Og

om Arreskov var der voldsom strid mellem Valdemar Sejrs efterkommere inden for den danske kongeslæggt og den slesvigske hertugslægt.

Arreskovs nuværende renæssanceborg har haft ikke mindre end to middelalderlige forgængere, hvis voldsteder kan søges nær det sted på søens bred, hvor åen tager sin begyndelse. Her har man med fordel kunnet udnytte de terrænmæssige forhold i forsvarsmæssigt øjemed, og også erhvervsmæssigt lod åen sig let udnytte. Man finder her en vandmølle og en ålegård. Lidt længere fremme modtager åen sit første tilløb, hvis kilder skal søges dybt inde i Brahetrolleborgs store skovområde, ved Brændegaard Sø. Silkeå er tilløbets navn, og selv dette spæde vandløb udnyttede man til møllebrug. Ved Brahetrolleborg ses stadig gårdens mølle, hvis dam udgør en helt uundværlig del af det store engelske parkanlæg omkring hovedbygningen, og dybere inde i skoven anlagde bondevennen Johan Ludvig Reventlow et hammerværk, hvis produkter, navnlig leer, havde et godt ry på sig.

Forbi Hågerup Å drejer Odense Å ved Hillerslev mod nordvest, og her finder vi den første af de mange broer, som fra gammel tid formidlede forbindelsen mellem de to åbredder, for Hillerslev bros vedkommende tillige den fjerntrafik, som fra hele det sydvestlige Fyn søgte til Sallinge herredsting. Gennem Sallinge by flyder åen af samme navn, og ved ejendommen Erikshåb forenes de to vandløb, hvorefter Odense Å får den bredde og vandmængde, som udmærker den frem for de andre fynske vandløb.

Erikshåb var oprindelig gårdmølle for herregården Gelskov, som ligger lidt længere oppe ad Sallinge Å's løb, men i 1814 omdannede grevskabet Muckadells besidder, Erik Schaffalitzky de Muckadell, kornmøllen til en papirfabrik, måske inspireret af sin svigerfaders, Johan Ludvig Reventlows forsøg med industridrift. For denne sin „patriotiske“ indsats høstede greven megen ære, men ikke ligefrem guld. Selv om der blev produceret meget papir – og af god kvalitet – viste driften sig i længden urentabel, og i 1859 endte Erikshåbs dage som industriel virksomhed.

En endnu kortere levetid fik den industri, som rigsmarsk Anders Bille ved 1600-årenes midte anlagde ved Brobyværk, hvor Odense Å passerer hans besiddelse Brobygård. Sammen med 16 andre adelige „participanter“ fik Anders Bille i 1648 kgl. privilegium på våbenfabrikation på dette sted, opnåede toldbegunstigelser m.m., og i sin egenskab af hærens øverste skulle han have visse forudsætninger for at skaffe værket afsætning. Det gik også til en begyndelse udmærket. En ældre kornmølle omdannedes til et hammerværk, man indkaldte

Odense Å, set mod nord fra Bellingebro. Den brede ådal, hvis stejle vestlige skrænt ses til venstre i billedet, viser omfanget af den tidligere smeltevandsflod. Georg Andrup fot. 1963.

kyndige arbejdere fra Tyskland og lagde i det hele taget an på stor manufakturdrift med både blankvåben og skydevåben foruden andet krigsudstyr. Men svenskernes komme i februar måned 1658 satte et brat punktum for den blomstrende virksomhed. Under krigen døde Anders Bille, og ingen evnede efter fredsslutningen at få gang i produktionen igen, selv om både den fornødne arbejdskraft og vandkraft vitterlig var til rådighed. Stamfaderen til en vidtforgrenet præsteslægt var Anders Billes forvalter her på stedet, hvis navn efterslægten optog som familienavn i den latiniserede form Pontoppidan.

Indtil Sønder og Nørre Broby har Odense Å bugtet sig af sted i et ungt morænelandskab – dog er mange af åens bugtninger i seneste tid rettet ud ved en lidet skønsom åregulering – men efter Nørre Broby drejer den skarpt af mod nordøst og kommer ind i en mægtig dalbund med høje, stejle skrænter, et landskab som er formet af den sidste istids smeltevandsflod.

På en kort strækning danner åen grænsen mellem Sallinge og Odense herreder og mellem Svendborg og Odense amter, og her i hjertet af Fyn finder vi en herregård, som i almindelighed ikke nævnes blandt de fynske herregårde,

alle kender. Det er Lundegård, Ludvig Munks og – navnlig – Ellen Marsvins Lundegård. Ganske vist var den kun en af Ellen Marsvins mange besiddelser, men det var dog på denne gård, at datteren Kirsten Munk nytårsaften 1615 kom landets konge „udi ægteskab“, og endnu 1646, kort før sin død, forbedrede Ellen Marsvin gården ved at rejse den prægtige, endnu bevarede lade, ligesom det var i gårdens kirke, Nørre Broby Kirke, at Ellen Marsvin fandt sit sidste hvilested, side om side med sine to mænd.

Ved Borreby, omtrent midtvejs i den imponerende smeltevandsdal, knejser et stejlt voldsted yderst på en smal tange mellem Odense Å og en tilløbende bæk. Formentlig har den lille borg været sæde for en biskoppelig lensmand, som administrerede jordegods og indtægter i det Borreby len, som indtil reformationen tilhørte Fyns biskop. Nord herfor og navnlig i den del af ådalen, som ligger i Stenløse sogn, er der aflejret tykke lag af kildekalk, en sjælden foreteelse på Fyn. Man kan gisne om, at der her er blevet hentet materialer til den storslåede frådstenskirke i Odense, som Knud den Hellige netop fik påbegyndt, før han i 1086 fandt martyrdøden i samme by. Denne del af ådalen, fra Borreby i syd til den kommende motorvej i nord, vil i øvrigt i en måske ikke alt for fjern fremtid blive forvandlet til et mægtigt vandområde. Med motorvejens dæmning som barriere vil man stemme vandet op til 6–7 m over nuværende vandstand, således at 10 km af dalen bliver til en smal sø, der kan fungere som vandreservoir for Odense med alle dens vandforbrugende industrivirksomheder samt som rekreativt område for storbyens befolkning. Landskabelige værdier vil herved gå tabt, andre vil forhåbentlig skabes.

Dalum er så at sige den port, hvor igennem åen gør sin entré i det odenseanske område. På venstre bred eksisterede fra omkring 1200 et benediktiner-nonnekloster, hvis bygninger dog alle er forsvundet med undtagelse af klosterkirken, der efter reformationen blev sognekirke i stedet for den kirke i Hjallesø, hvor Christian 3.s fynske kongevalg fandt sted. I sin egenskab af landbrugsejendom levede Dalum Kloster dog videre indtil ca. 1900, og klostrets mølle er stadig til, nu i skikkelse af en moderne papirfabrik. Over for Dalum Kloster har man i allernyeste tid etableret frilandsmuseet Den fynske Landsby, og ret nord herfor kommer Fruens Bøge-skoven, hvortil Odenseborgere „sejled opad åen, sejled nedad igen“, hvilket de for så vidt stadig gør, om end byens turister sikkert nu er i overtal blandt bådfartens passagerer. Ved Munkemose slår åen et knæk på 90°, og dermed er vi fremme ved kærnen i det bysamfund, som har givet åen navn.

Odense Å, umiddelbart syd for Odense. Med dampbåden sejlede odenseanerne ud til „Fruens Bøge“, hvor der på sommersøndage – i godt vejr – var friluftskoncerter med efterfølgende dans. H. Lønborg fot. 1908.

Gennem sekler var Odenses indvånere udelukkende bosat på åens venstre – og her altså nordre – bred, på den smalle højderyg, som indtil bilernes tidsalder bar den øst-vestgående hovedvej gennem Fyn. Vi skal helt ned til omkring 1850, før Odense breder sig over på den søndre bred. Det skal dog nævnes, at man på et meget tidligt tidspunkt, i slutningen af vikingetiden, anlagde en borg på denne bred, et borganlæg af samme type som ringborgene Trælleborg på Sjælland, Aggersborg og Fyrkat i Jylland. Moderne købstadshuse og villaer står nu på vikingeborgens tomt, af hvilken grund dens grundige arkæologiske undersøgelse ikke kan gennemføres i overskuelig fremtid. Hvornår borgen ophørte at eksistere som sådan, ved vi ikke, men i 1100-årenes slutning lagdes her et nonnekloster, som har givet stedet dets blivende navn, Nonnebakken.

Gennem hele middelalderen var åen, dens vande og bredder, under kirkelig kontrol. Munke fra Sct. Knuds Kloster oprettede og drev den store Munke-mølle, som var i funktion på sin oprindelige plads lige til dette århundredes

Dankvart Dreyer: Munkemølle i Odense. Det var nok ikke så langt herfra, at H. C. Andersens moder havde vaskeplads ved Odense A.

begyndelse. Gadenavnet Munkemøllestræde er nu det eneste minde om munkenes virksomhed her. Men møllen og den omgivelser lever videre i H. C. Andersens eventyrdigtning. Det var i denne del af byen, at digteren modtog sine barndomsindtryk. Der var kun få skridt fra barndomshjemmet ned til åbredden, hvor moderen, Marie Traes, tjente til sit og drengens tarvelige udkomme som vaskerkone, styrkende sig – lig konen i Hun duede ikke – ved den brændevin, som sønnen bragte hende, og som barn lyttede H. C. Andersen til sagnet om klokken, der fra Albani Kirke svang sig ud i Klokkedybet. Ned til denne del af åen, som ligger østen for Sct. Knuds Kirke og Kloster, strækker sig den tilgroede have omkring Odense adelige Jomfrukloster. Adelsdamen Karen Brahe stiftede denne institution i 1716 og benyttede hertil et allerede dengang ærværdigt hus, som Jens Andersen Beldenak, Fyns sidste virkelige biskop før reformationen, rejste som bispegård i første årti af 1500-årene.

Langt op i tiden var Møllebro i byens østlige udkant ene om at formidle

Odenses forbindelse med den søndre åbred, dog assisteret af en sti over Munkeøllers slusedæmning. I 1844 erstattedes Møllebro af byens og landets første jernbro, som jernstøber M. P. Allerup byggede og som stiftets prins-guvernør, den senere kong Frederik 7., lagde navn til. Øst for Frederiksbroen forlader åen egentlig Odense by, søger østpå mod Ejby mølle for ved landsbyen Åsum atter at dreje nordpå, til udløbet i Odense Fjord ved Seden. Det er formentlig på denne sidste strækning, man skal søge Odenses middelalderlige havn eller ladeplads, som dog efter 1500-årenes midte mistede enhver betydning. Odensekøbmændene måtte herefter benytte Munkebo eller Kerteminde, senere Skibhusene eller Stige til ind- og udskibning af deres varer. Da man i 1700-årenes slutning tumlede med planer om at skaffe Odense en havn i byens umiddelbare nærhed, kom sidste del af åløbet igen i søgelyset. Man valgte som bekendt at grave en kanal fra fjordens inderste del til Næsbyhoved Sø, og derved undgik Odense Å at dele skæbne med så mange andre danske åer, hvis munding dårligt kan erkendes i en moderne havns mange bassiner.

Susåen

Af F. MICHELSEN

Mens fem jyske vandløb langt overgår Susåen, hvad såvel nedbørsareal som længde angår, hævder den sig uden vanskelighed som Sjællands største å.

Susåen har sit udspring i den lille skov Tingerup Tykke ved hovedvej 2 i Kongsted sogn, kun 17–18 km fra udløbet i Karrebæk Fjord, men for at nå hertil har åløbet måttet passere i alt 80 km, har adskillige gange skiftet retning og er gået igennem et langstrakt søområde.

Vældige naturkræfter, ismassernes afsmeltning, har for årtusinder siden formet dens ejendommelige løb og præget det omliggende landskab. En isstrøm i bevægelse fra øst mod vest dækkede dele af Sjælland og nåede over til Fyn. Efter at ismassernes fremtrængen østfra var standset, banede en gletscher sig vej fra syd gennem Storebælt og Vestsjælland. Det bakkedrag, som nu fra Næsbyholmskovene strækker sig til Stenskovene nord for Næstved, er dannet som sidemoræne til gletscheren, mens Holmegårds Mose blev til i den østlige isstrøm. Strækningen mellem Tystrup Sø og Næstved, der nu udgør den overvejende del af Susåens nedre løb, var oprindelig et stykke af et tunneldalssystem, som strakte sig i nordvestlig retning gennem Sjælland, omtrent fra øen Nyord. Da smeltevandsstrømmen fra sydøst gennem tunneldalen ophørte, førtes vandet fra søen den modsatte vej, og åen fandt omsider sit nuværende udløb.

Susåens mellemste løb førte oprindelig vand fra Tystrup Sø mod øst, og først med isens bortsmeltning i det sydøstlige Sjælland fik Susåen det forløb, der i det væsentlige er bevaret til vore dage.

Det landskab, Susåen med dens tilløb afvander, er rigt varieret. Skove, marker, enge og moser skifter, åløbet når søerne og forlader dem atter, langs bredderne ses flere herregårde, og en havn og en kanal passerer, før udløbet nås i Karrebæk fjord.

Huleå, som er benævnelsen på den bæk, der snart bliver til Susåen, løber fra Tingerup Tykke mod nordvest under hovedvej 2 og modtager i Hovmose tilløb fra Brødebækken. Under sit videre, bugtede løb i nordvestlig retning passerer den skoven Nygårds Vænge og Holmegårds Mose, som den afvander. Nær ved venstre åbred ligger herregården Broksø. Susåen ændrer snart retning

Maglemølle, den gamle vandmølle ved Næstved, fotograferet omkring 1870, da den var meget forfalden. Kort efter blev bygningerne revet ned, og en papirfabrik rejstes. Fot. H. Hansen, Næstved. Næstved Museum.

og fortsætter mod nordøst forbi en anden herregård, Assendrup. Søbæk og Gillebæk flyder ind i åen, hvis løb nu atter drejer mod nordvest, og denne kurs følges lige til Vrangstrup, 5–6 km syd for Ringsted, gennem marker og enge. Ved Vrangstrup modtager Susåen sit største tilløb, Ringsted Å, og et par km længere mod vest udmunder Tuel Å i Susåen. Fra Vrangstrup går åløbet nu mod sydvest til Tystrup Sø, på det sidste stykke gennem smukke skovpartier, Broby Vesterskov og Enemærket.

Tystrup Sø er for en del omgivet af bevoksning, mod øst findes således Næsbyholm Storskov. Søen adskilles ved en tange fra den langt mindre Bavelse Sø. Ud mod denne ligger herregården Bavelse, og fra søen fortsætter Susåen, nu i sydøstlig retning. Et par km længere nede løber den forbi herregården Gunderslevholm, og to kirker, Skelby og Gunderslev, ligger her nær hinanden med kun åen imellem. Lidt længere sydpå findes Hølløse Mølle.

Lige fra Holmegårds Mose, over en strækning af 30–40 km, har Susåen dannet skel mellem Sorø og Præstø amter, men nord for Herlufsholm går

vandløbet gennem Sorø amt, for derefter at gennemføre den sidste strækning til Karrebæk Fjord i naboamtet. Under „Hvælvingsbroen“ flyder Susåen frem forbi Herlufsholms bygninger og skoven Rådmandshaven til Næstved, hvor den forsvinder under Havnegade for så at løbe ud i havnen. Herfra fører en kanal til fjorden, men det gamle åløb, som nu er uden betydning, viger ud fra kanalen og når Karrebæk Fjord i Appenæs et par km sydøst for kanalens udmunding.

Et af de smukkeste og naturhistorisk set interessanteste steder ved åen er Suserup Skov ved Tystrup Sø, og her har det ferskvandsbiologiske laboratorium da også et hus, hvorfra der foretages undersøgelser. Fiskeriet i åen er i vore dage af begrænset betydning, dog fanges en del ål ved Holløse Mølle. Den hvidfannede ferskvandsulke er i Danmark kun fundet i Susåen.

Det er ret begrænset, hvad vore digtere har skrevet om Susålandet. Om Næstved handler Ingemanns lille digt Fordum, hvor Klokkerne ringe ved Aa –, mens Karl Gjellerup i sin „kammernovelle“ G Dur lader en meget spinkel kærlighedshistorie begynde her. I En ven beskriver Chr. Winther sin barnheds land ved Holmegårds Mose, der også er skildret i Hjortens Flugt. Malere som P. C. Skovgård, L. A. Ring og Rudolf Bertelsen har benyttet motiver fra Susåen i deres kunst.

Arkæologiske undersøgelser lader os ane lidt om det liv, der i forhistorisk tid udfoldede sig ved Susåens bredder. Hvor nu Holmegårds Mose strækker sig, fandtes for 8000 år siden søer, hvor Maglemosekulturens jægere og fiskere holdt til på holme og næs, som ofte kun var tørre om sommeren. Fra Ydernæs ved Susåens nederste løb kendes eksempler på Ærtebølle-bopladser, mens dysser og jættestuer i Broby Vesterskov og Næsbyholm Storskov er minder fra den yngre stenalder, og et stort antal småhøje stammer antagelig fra bronzealderen. Også rester af oldtidsagre findes i disse skove.

Landsbynavne som Vrangstrup, Gunderslevmagle, Skelby, Holløse, Nåby og Næstved forekommer i middelalderlige dokumenter. Men ved Tystrup Sø har Nationalmuseet kunnet spore landsbytomten og foretage opmålinger af agrene fra landsbyen Borup, som blev nedlagt allerede i middelalderen. Af hovedgårde, som opstod ved Susåen i denne tid, nævnes Bavelse i 1100-årene, Gunderslevholm 1345 og Assendrup 1407.

Fiskeriets betydning fremgår af trætter om fiskeretten på åen, og såvel ved Susåen som dens tilløb har der i middelalderen været vandmøller. Medens Holløse Mølle er omtalt 1451, træffes navnet på Magle Mølle ved Næstved

Slæbebåden „Enø“ bugserer pramme med kul ad Susåen i Næstved. Fotografiet er taget i begyndelsen af 1930'erne, kort før åen blev overdækket. Stads- og havneingeniørens kontor i Næstved.

allerede 1135. I dette år fandt der ved Susåens nedre løb en begivenhed sted, som skulle få den største betydning for denne egn. Ved et brev af 29. november skænkede den sjællandske stormand Peder Bodilsen, hans brødre og moder kirken i Næstved, som de ejede, samt jordegods til oprettelse af et benediktinerkloster på dette sted. Store og Lille Næstved var landsbyer på hver sin side af Susåen, men allerede 1140 omtales i Erik Lams gavebrev Store Næstved som by. Beliggenheden var god, ved vandvejen, men dog en mils vej fra havet, hvor venderne huserede. Susåen bestemte den nye købstads orientering, idet hovedgaden, Købmannegade, lagdes parallelt med åen og forbandtes med denne ved stræder. Næstved blev en betydningsfuld by, hvor hanseaterne holdt til som gæster eller liggere, kirker og klostre blev rejst i byen. Benediktinerklostret, som fra ca. 1200 lå på det sted, hvor nu Herlufsholm findes, og som senere kaldtes Skovkloster, blev såre mægtigt og kom til at eje store jordbesiddelser, såvel ved Susåen som andetsteds.

Reformationen medførte store ændringer for Næstvedegnen. Skovkloster lag-

des under kronen, men efter et mageskifte mellem Frederik 2. og Herluf Trolle overtog denne stedet ved Susåen, og her stiftede han med sin hustru Birgitte Gøye i 1565 den kostskole, som stadig eksisterer. Næstved led økonomisk ved hanseaternes forsvinden, men var dog omkring 1600 atter i fremgang. Mens munkestenshuse prægede det middelalderlige Næstved, rejstes nu bindingsværksgårde med rigt udkåret bygningstømmer. En pottemager, der som den første i Nordeuropa fremstillede fajance, dygtige sølvsmede og billedskærdynastiet Schrøder virkede her ved Susåen.

En svaghed for byen nu og i de næste par hundrede år var besejlingsforholdene, idet Susåen truedes med at tilsande. Der byggedes havn ved Karrebæksminde, og herfra kunne varerne på pramme føres til Næstved. Nogen betydelig sejlads på Susåen i egnen oven for Næstved har der næppe været tale om. Her forløb tilværelsen nogenlunde som i middelalderen, men de gode tider for adelen satte sig spor i nye herregårdsbygninger i landskabet omkring den, f.eks. Gisselfeld og lidt senere Holmegård.

Den økonomiske nedgang fra midten af 1600-årene mærkedes stærkt i Næstved, hvor tilsandingen af havnen tog til. Først omkring 1800 lykkedes det at få gravet en ny indsejling ved Karrebæksminde og at forbedre havneforholdene her og i Næstved. Med stor bekostning lod grev Danneskiold-Samsøe åstrækningen fra Bavelse Sø til udløbet, over 20 km, gøre sejlbar. Åens bredde varierede fra godt 7 til 10 m, dybden blev 1,2 m, og der fandtes 5 sluser. Hensigten med dette arbejde, Den Danneskioldske Kanal, var at muliggøre transporten af brænde til København fra Næsbyholm og Sorø Akademis skove på pramme, der kunne rumme op til 20 favne. Kanalen har forlængst mistet sin betydning. Omtrent 1800 påbegyndtes gravningen af en afvandingskanal, som kom til at gå fra Susåen nord for Broksø og mod vest til Bavelse Sø.

Efter tabet af Norge 1814 var der mulighed for en dansk glasindustri, og grevinde J. H. V. Danneskiold-Samsøe lod i 1825 oprette Holmegårds Glasværk, som skulle udnytte tørvenerne fra den store mose. Nogle bøhmiske arbejdere indkaldtes og knyttedes til virksomheden.

I Næstved var man stadig utilfreds med besejlingsforholdene fra byen til Karrebæksminde. Her måtte lasten fra indgående skibe omlades på pramme, der stagedes gennem Karrebæk Fjord og blev trukket fra en slæbesti på strækningen fra Appenæs til Næstved. Allerede i 1880'erne fremkom planer om uddybning af hele sejllobet, men det måtte dengang opgives. Fra 1890'erne havde man en dampbåd til at bugsere prammene. Trafikspørgsmålet blev

først løst i årene 1935 til 1938, da et sejløb blev gravet på strækningen fra Karrebæksminde gennem fjorden til Ydernæs, hvorfra en kanal førtes ind til nye havneanlæg i Næstved. Et idyllisk provinsbillede måtte forsvinde, da Susåen blev overbygget inde i byen, men for denne blev de store kanal- og havnearbejder indledningen til en økonomisk opblomstring. Det store projekt gennemførtes i samarbejde med De Forenede Papirfabrikker, som samtidig foretog en udvidelse af anlægget i Næstved, hvor Magle Mølle i 1870'erne havde afløst den gamle vandmølle.

Medens pramfarten forlængst er indstillet på Susåen oven for Næstved, er det i de senere år blevet almindeligt at opleve Susåeventyret i kano fra Vetter-slev Bro syd for Ringsted og til Herlufsholm. For at sikre bevarelsen af et karakteristisk dansk landskab med skov og landbrug gennemføres der nu en status quo-fredning af Susådalen med søerne fra Næsby Bro ved Sorø-Næstvedlandevejen til det sted, hvor åen forlader Bavelse Sø.

Mølleåen

Af HOLGER RASMUSSEN

Mølleåen er ikke en af landets betydelige strømme, selv om den med sit kringledede løb når en samlet længde på mellem 30 og 40 km. Men den har helt sin egen karakter både ved naturforholdene og ved den kulturhistorie, som knytter sig til den.

Fra sit udspring ved vandskellet midtvejs mellem Roskilde Fjord og Øresund bevæger den sig frem gennem en af istidens tunneldale og gennemstrømmer en række søer eller får tilløb fra andre. Hver af dem har sine særtræk, både når det gælder vanddybden fra helt fladvandede på 3 m til landets største vanddybde på 36 m, som findes i Furesøen, og tilgroningen, hvor Lyngby Sø med sin hængesæk og flydøer er den frodigste. Uden at forsøge en karakteristik af de forskelligartede naturforhold, som åen og dens søer danner, vil det dog være rimeligt at fremhæve den betydning, som området har haft for udforskningen af den danske dyre- og planteverden. En af de største begavelser inden for de danske naturforskeres kreds, Otto Friedrich Müller, grundlagde under et syttenårigt ophold som huslærer hos Schulin'erne på Frederiksdal studiet af ferskvandsfaunaen, og han fik hundrede år senere en genial efterfølger, da Carl Wesenberg-Lund oprettede det første ferskvandsbiologiske laboratorium ved Furesø på en grund, der skænktes af grev Schulin på Frederiksdal. Laboratoriet indrettedes i dækshuset fra Ingolf, hvormed Wesenberg-Lund havde sejlet som deltager i dets ekspedition til det nordlige Atlanterhav i midten af 1890'erne.

Åen kaldes ofte Furesøstrømmen eller Fureåen, men med urette, eftersom den begynder sit løb fra Bastrup Sø, der kan karakteriseres som dens kildesø. Gennem hele sit løb er den omgivet af stejle skrænter. Det gælder såvel søerne som de dalstrøg, den gennemstrømmer. Som følge heraf er engstrækninger langs bredderne forsvindende få, mens der findes en del moseagtige partier, størst og ejendommeligst i Åmosen ved nordbredden af Lyngby Sø. Hage kunne da også i sin beskrivelse af Københavns amt 1839 fastslå, at den eng, der fandtes, almindeligvis var for våd til at være af nogen betydning. „Vandet har her for ringe fald til at skille engene ved den overflødige væde; ... åens vande kan altså ingen anden nytte have for egnens landmænd end den, rigtig-

Lyngby Mølle i 1884. Fotograferet efter radering hos dyrlæge Jacobsen, Lyngby. Zangenbergs samling.

nok meget vigtige, stedse at yde tilstrækkelig og god vanding“. Problemet med de våde søbredder forøgedes ved opstemningen til vandmøllerne, og er stadig føleligt i nutiden – nu ikke for landmændene, men for parcelhusejerne.

Nogen betydelig vandvej har Mølleåen aldrig været, selv om ådalen har været indfaldsvej, da landet bebyggedes i oldtiden. Det vidner de mange gravhøje om, som har kronet bakkerne oven for dalen og samlet sig ekstra tæt i dens nærhed. Ellers lå den snarere som en spærring tværs over Nordsjælland i forening med det sø- og mosedrag, der langs Bure Sø og Græse Å når Roskilde Fjord. La Cour har påpeget denne linie, der markeres af gamle voldsteder eller kongsgårde ved Græse, Slangerup, Bastrup og Hjortholm, alle placeret nord for lavningen. Nogen forklaring på den befæstede linie har han ikke forsøgt. De befæstede pladser lå overvejende ved færdselsknudepunkter, hvor der fandtes vadesteder over åløbene. Det gælder således Hjortholm ved sydenden af

Furesø. Den tilhørte i middelalderen biskoppen i Roskilde ligesom Farumgård nær Fiskebæk, hvor den gamle alfarvej fra hovedstaden til Hillerødsholm passerede over åen på den korte strækning mellem Farum Sø og Furesø.

Det, der fremfor noget giver Mølleåen sin karakter, er dens udnyttelse som drivkraft for vandmøller. Faldet er vel ikke stort, idet det blot andrager 20,5 m fra Furesø til Øresund, men vandføringen med ca. 20.000.000 liter i døgnet er ret betydeligt. Helt fra middelalderen har der da også ligget en række møller langs åbredden, tættest på strækningen fra Furesøen til Sundet. Når Mølleådalen blev en eksperimentmark for den industrielle foretagsomhed i Danmark og gennem lange tider var landets betydeligste, ja praktisk talt dets eneste industridistrikt, så skal forklaringen dog sikkert mere søges i åens beliggenhed i umiddelbar nærhed af rigshovedstaden end i dens specielle kvaliteter som naturlig vandkraft.

Til tider var strømmen så overbelastet med mølleværker, at de var til gene for hinanden. Værkernes tætte beliggenhed i forbindelse med den ringe faldhøjde gav kun ringe spillerum for den enkelte mølles udnyttelse af vandet. For hurtig tømning af mølledammene kunne give anledning til oversvømmelse eller vandspild for de nedenfor liggende værker, mens for stærk opstemning kunne føre til bagflod for værkerne ovenfor, så vandhjulene ikke blot standse, men endog løb den gale vej rundt. Hyppige klager førte i 1690 til en besigtigelse, hvor bl.a. Ole Rømer medvirkede. De to møller, der frembød de største problemer, var Frederiksdal og Lyngby Mølle, der kunne gøre stor skade på de underliggende møller ved at slippe vandet løs på dem, fordi de begge havde store søer til damsted. Hvis de på den anden side stemmede vandet, måtte de øvrige møller holde op. Det blev derfor bestemt, at der skulle indrettes en goldsluse ved hver mølle, så vandet kunne bortledes og sendes videre gennem åløbet, når møllen ikke blev brugt, og endvidere, at ingen af manufakturmøllerne – de industrielle anlæg – måtte arbejde mellem 11 aften og 4 morgen. Hvis det ved reparation blev nødvendigt at tømme sin mølledam, skulle samtykke indhentes af de nærmest nedenfor liggende møller.

Da næsten alle møllerne på grund af den ringe faldhøjde var forsynet med underfaldshjul, skulle der kun en ringe hævnning af vandspejlet til for at give bagflod. I 1721 blev strømforholdene reguleret og vandstandsmærker anbragt på sten i selve mølledammene. Alle disse bestemmelser samledes i 1724 i en strømvedtægt, der tiltrådtes af alle mølleejerne, som forenedes i Furesøstrøminteressentskabet med en præses som overhoved. Værdigheden gik på årlig

Frederiksdals Mølle i 1820'erne. Usigneret maleri i Øregårdsamlingen.

omgang efter en bestemt turnus. Da Frederiksdals Mølle med slusen ved Furesøen var den egentlige indfaldsport for strømmen, blev den i 1875 købt af interessantskabet. Allerede på dette tidspunkt havde Mølleåen som drivkraft tabt terræn over for dampkraften, men de gamle bestemmelser blev stadig overholdt og gælder den dag i dag.

Hovedparten af Mølleåens møller går i form af kornmøller langt tilbage i middelalderen. Et par af dem nåede aldrig længere. Det gælder Hestetang Mølle og Terkels Mølle ved åen imellem Bastrup Sø og Farum Sø. Også alle de gamle møller fra Furesø til Øresund er begyndt som kornmøller, og de vedblev længe efter at være blevet industrimøller at have en kværn til kornmaling for omegnens bønder.

Næsten alle de gamle møller havde i middelalderen ligget under Roskilde bispestol, men kom ved reformationen under kronen. Enkelte af dem synes ved siden af kornmalingen at have fungeret som barkmøller. De kom nu med den interesse, statsmagten havde for industrielle anlæg, ind i en udvikling, der

førte til, at de før enevældens indførelse var omdannet til manufakturproduktion med Ørholm som det ældste eksempel. Allerede under Christian 3. blev den landets vigtigste krudtmølle og bevarede sin førende stilling til langt ind i det følgende århundrede. I 1628 kom der til denne „store krudtmølle“, som den kaldtes, en ny i Brede. Andre af møllerne indrettedes som stampeværker, hvor valkingen for de kongelige tekstilmanufakturer i hovedstaden fandt sted. Alle mølleværkerne, bortset fra Strandmøllen, har da været kongelige manufakturværker.

Efter den industrielle blomstringsperiode, der udmærkede Christian 4.s manddomsår, kom der fra ca. 1640 en epoke, hvor privatdriften blev dominerende. Et utal af foretagsomme folk, blandt dem også projektmagere, sad kortere eller længere tid på værkerne, planlagde, grundlagde, omformede og byggede på de gamle mølleanlæg. Eiler Nystrøm har i sin bog *Fra Nordsjællands Øresundskyst* detaljeret gjort rede for hver enkelt mølles historie, og der kan her kun være grund til at fremhæve visse hovedtræk og se lidt nærmere på enkelte af de ejendommelige, lukkede samfund, der groede op ved åens bredder.

Bevæggrunden bag de industrielle anlæg var ønsket om at gøre sig uafhængig af tilførsler ude fra. Det var bl.a. vigtigt i militær henseende og havde ligget bag anlæggelsen af de nævnte krudtmøller. Også senere fortsattes dermed. Rådvad Mølle anlagdes i 1643 direkte med henblik på forsyninger til militæret, først som slibe- og poleremølle, senere i en lang periode udelukkende som krudtmølle. Et andet anlæg til militær produktion var nogle år tidligere kommet i stand i Lyngby, hvor der over for den gamle melmølle anlagdes en smede-, bore-, slibe- og poleremølle til fremstilling af pistoler og musketter. Produktionen heraf blev af betydeligt omfang, men værket ødelagdes af fjenden under svenskekrigene.

Som nævnt var Mølleå-værkerne tidligt blevet inddraget i fremstillingsprocessen for manufakturvarer som stampemøller. Stampen eller Stubbemøllen i Jægersborg Dyrehave ejedes gennem mange år af Børnehuset på Christianshavn, der havde anlagt et manufakturværk og havde behov for en stampemølle til færdiggørelse af produkterne herfra. Den egentlige tekstilindustri ved Mølleåen blev dog først en realitet, da klædefabrikant Joh. Carl Modeweg i 1832 overtog dele af Brede Værk og fra 1850 det hele. Igennem mere end hundrede år fortsatte Brede som klædefabrik, indtil virksomheden nedlagdes og

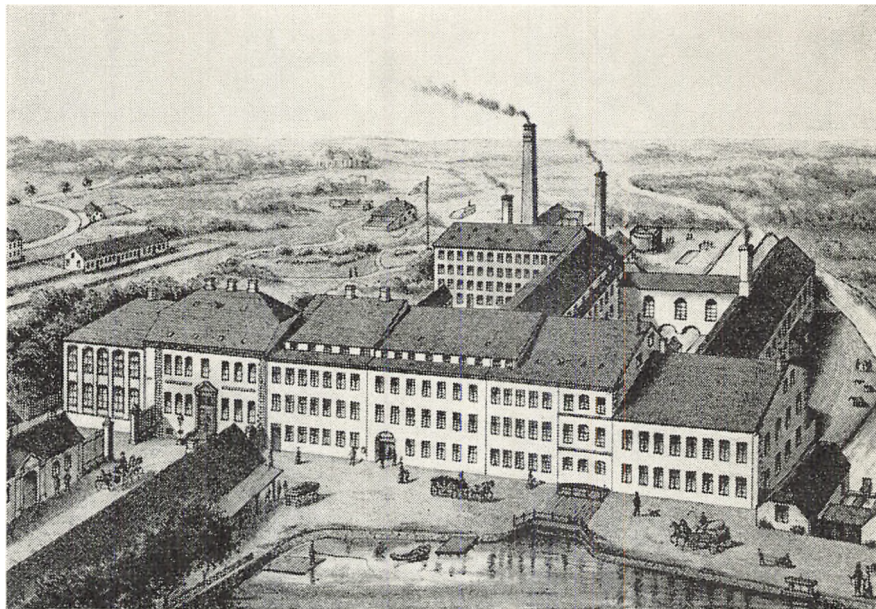

Strandmøllen. Malet 1865 af Wilhelm Petersen. Øregårdsamlingen.

fabriksarealet 1959 afhændedes til staten med den tanke her at give plads for dele af Nationalmuseets samlinger.

Endnu to store industrigræne har været repræsenteret ved Mølleåen: Metal- og papirindustrien. Begge havde i visse perioder et meget betydeligt omfang og forenede flere værker under samme ledelse. Det gjaldt således det metalværk for kobber- og messingprodukter, som den senere rentemester Henrik Müller i 1648 anlagde ved Hjortholm, den senere Frederiksdal Mølle. Værket udvidedes senere ved erhvervelsen af Nymølle mellem Ørholm og Stampen, hvor den som den yngste af åens møller var grundlagt kort tid før. Senere koncentreredes kobber- og messingbrugene især om den midterste del af Mølleåen, hvor både Fuglevad, Brede, Ørholm og Nymølle var inddraget i produktionen, samtidig med at der på værkerne fremstilledes leer, skæreknive og andre redskaber til den danske bondestand. På Brede fortsattes kobberproduktionen helt til 1850. En særlig udvikling fik metalproduktionen på Rådvad. Her var krudtfremstillingen ophørt i 1758, da Classen anlagde Frederiksværk.

Brede klædefabrik, I. C. Modeweg og Søn. Fra Danmarks industrielle Etablissementer i Billeder med Tekst. Udg. af Malmgren 1888.

Få år efter erhvervedes værket af det københavnske isenkræmmerlav, der benyttede det til fremstilling ikke af „overdådighedsartikler, men (af) gangbare og nyttige sager, f.eks. agerdyknings- og husholdningsredskaber og alle slags professionisters – håndværkeres – værktøj“. Efter lavets opløsning i 1862 fortsattes produktionen nogenlunde uændret, og helt til dagen i dag er metalproduktionen blevet fortsat på stedet, siden 1921 hovedsageligt ved fremstilling af knive og spisebestik.

Papirfremstillingen har gammel hjemstedsret ved Mølleåen. 1582 blev produktionen sat igang på Strandmøllen, seks år efter at den første sjællandske papirfabrik var grundlagt ved Hvidøre. I modsætning til de øvrige møller ved Mølleåen, der har haft en stærkt skiftende anvendelse, har Strandmøllen været papirfabrik helt til 1899, bortset fra perioden 1599–1645, hvor den dels var barkmølle dels valkemølle. Fra 1693 har familien Drewsen været de ledende i virksomheden på Strandmøllen.

Strandmøllen forblev dog ikke den eneste papirfabrik ved ålobet. 1793 erhvervede to englændere Ørholm og tog her de sider af papirfremstillingen op,

„Mesterlængen“ og de gamle fabriksbygninger i Brede, set fra sydøst. Lennart Larsen fot. 1959. Nationalmuseet.

som det Drewsen'ske værk havde ladet ligge. Det gjaldt bl.a. karduspapir og især det blå sukkerpapir, der brugtes til beklædning af raffinaderiernes sukkertoppe og som hidtil var indført fra udlandet. Kort tid efter overtog de Nymølle, der indrettedes som filialværk. Produktionen på de to værker fik et ikke ubetydeligt omfang. 1854 afhændedes de til familien Drewsen, og i 1889 gik alle papirmøllerne op i det af familien Drewsen stiftede De forenede Papirfabrikker. Mens produktionen på Strandmøllen som nævnt ophørte i 1899, fortsatte den på Ørholm til 1920.

Mange af værkerne langs åen dannede enheder, der over for omverdenen kunne fremtræde som selvtilstrækkelighed og isolation. Forskellen mellem de små industrisamfund og det omliggende bondeland var stor, og berøringspunkter var der kun få af. Hovedparten af værkerne var anbragt isoleret, selv om dette forhold ved det stærke byggeri i nutiden næsten er udvisket. Det kan dog stadig iagttages i sin oprindelighed ved Rådvad og anes ved Ørholm og Brede. Værkerne markerede selv afstanden til bondelandet ved at gøre

arbejderne til en sluttet kreds med fast bopæl i egne arbejderboliger sådan som de gule dobbelthuse på skrænterne ved Brede, med egen kro eller spisehus, egen skole, egen butik og som i Brede eget børnehjem og vuggestue. En patriarkalsk ånd hvilede over mange af disse småsamfund.

Hovedparten af dette er nu historie. Mølleåens vandkraft har kun forsvindende betydning, og de gamle industrianlæg nedlægges, ændres eller indpasses i det rekreative område, som Mølleådalen og dens søer ved omfattende fredninger og ved omdannelsen til natur- og kulturparker forvandles til.

